
Валерій Поліщук

**ВІД КРИЗИ 7 РОКІВ
ДО КРИЗИ ВХОДЖЕННЯ
В ДОРОСЛІСТЬ**

Монографія

Суми
Університетська книга
2019

УДК 159.942.6-053.6
ББК 88.37
П 50

Рекомендовано до друку вченою радою Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.
Протокол № 3 від 24 вересня 2013 року.

Рецензенти:

Я.О. Гошовський, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Е.О. Помиткін, доктор психологічних наук, професор, завідувач відділу педагогічної психології та психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

Л.В. Долинська, кандидат психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Поліщук Валерій

П 50 Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість :
монографія / Валерій Поліщук. – Суми : Університетська
книга, 2019. – 142 с.

ISBN 978-966-680-682-9

На основі лонгітюдного дослідження аналізуються життєві межі та гендерні структурно-функціональні особливості переживань, або базові симптомокомплекси переживань, вікових нормативних криз (7 років, 13 років, 17 років, 23 років). Надається емпірична аргументація на користь ідей циклічності та фазовості вікового розвитку. Актуалізується проблема вивчення вікових криз у життєвому шляху особистості: від кризи входження в дорослість – до старості.

Для викладачів і студентів психологічних факультетів університетів, психологів і соціальних педагогів.

УДК 159.942.6-053.6
ББК 88.37

ISBN 978-966-680-682-9

© Поліщук, Валерій, 2013
© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2019

ЗМІСТ

Наукове видання

Поліщук Валерій Миколайович

Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість

Монографія

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор Є.В. Грищенко
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка О.І. Молодецька, А.О. Литвиненко

Підписано до друку 03.04.2019.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк ризограф. Ум. друк. арк. 8,3. Обл.-вид. арк. 6,9.
Додрук. Замовлення № Д19-04/06

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 65-75-85
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001

Передмова	6
Вступ	9

Розділ 1. Вікові кризи як наукова проблема	14
1.1. Основні пошукові домінанти у вивченні вікових криз	14
1.2. Парадигма розвитку переживань вікових криз	20

Розділ 2. Базові симптомокомплекси вікових нормативних криз (підлітковий вік – початковий етап дорослості)	28
2.1. Структура симптомокомплексу кризи 13 років: двофазовий перебіг	28
2.2. Структура симптомокомплексу кризи 17 років: однофазовий перебіг	37
2.3. Структура симптомокомплексу кризи 23 років: двофазовий перебіг	43
2.4. Структурно-функціональні характеристики вікових криз у «питаннях – відповідях»	50

Післямова	75
Список використаних джерел	80

ДОДАТКИ

<i>Додаток А.</i> Приклади суспільних і авторських вікових періодизацій, у яких указуються (не вказуються) вікові нормативні кризи	98
<i>Додаток Б.</i> Наукові уявлення про можливі вікові межі підліткової кризи	103
<i>Додаток В.</i> Базовий симптомокомплекс вікових нормативних криз	105
<i>Додаток Д.</i> Суб'єктивні уявлення про симптомокомплекси вікових нормативних криз	106
<i>Додаток Е.</i> Динаміка симптомокомплексів вікових нормативних криз	108

<i>Додаток Ж.</i> Частота (Ч) і сила (С) виявів супутніх симптомокомплексів вікових нормативних криз	111
<i>Додаток З.</i> Аналітичні спостереження	113
<i>Додаток И.</i> Узагальнена суб'єктивна характеристика дитинства в 17–23 р.в. (зі збереженням стилістики підлітків і юнаків)	116
<i>Додаток К.</i> Опитувальники для виявлення в особистості рівня гендерного суб'єктивного усвідомлення значущості певних вікових періодів для свого становлення	118
<i>Додаток Л.</i> Психологічні бесіди про самостійне розуміння особистістю свого місцеперебування в системі вікового розвитку	125
<i>Додаток М.</i> Методики вивчення симптомокомплексів переживань вікових нормативних криз	129

Таблиця М.6.2. Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3			3		
4			4			4			4		
5			5			5				5	
6				6		6				6	
7				7		7				7	
	8			8			8			8	
	9			9			9				9
	10			10			10				10
	11				11		11				11
	12				12		12				12
	13				13		13				
	14				14		14				
		15			15			15			
		16						16			
		17						17			
		18						18			
		19						19			
		20						20			
		21						21			
x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3

Таблиця М.6.3. Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексу переживань

ПТС		ПНС		НТС		НСС		Сума	

Рівні кризи: 1 – відсутня (23–34); 2 – вхід у кризу, або вихід з кризи (35–46); 3 – помірні кризові явища (47–58); 4 – чіткі вияви (59–70); 5 – пік (71–83).

Додаток М.6
Криза 23 років, або криза входження в дорослість
 (21–24-річні дівчата та жінки)

Таблиця М.6.1. Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Не прагне до самостійності. 2. Нездатна до самоконтролю. 3. Не переживає з приводу власних успіхів чи невдач. 4. Відсутня гордість за власні досягнення. 5. Песимістка. 6. Неадекватно оцінює свої можливості. 7. Не виявляє старанності
	8. Поодинокі вияви прагнення до самостійності. 9. Поодинокі вияви самоконтролю. 10. Іноді переживає за власні успіхи чи невдачі. 11. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 12. Вияви песимізму перемежуються оптимістичними настроями. 13. Періодично оцінює себе адекватно. 14. Поодинокі вияви старанності
	15. Прагне до самостійності. 16. Контролює себе. 17. Переживає за власні успіхи (невдачі). 18. Характерна гордість за власні досягнення. 19. Оптимістка. 20. Адекватно оцінює свої можливості. 21. Старанна
Позитивні супутні (ПСС)	1. Безвідповідальна. 2. Неорганізована. 3. Не вміє співпрацювати. 4. Не домагається ролі дорослого. 5. Не виявляє впертості як наполегливості
	6. Поодинокі вияви відповідальності. 7. Організованість виявляється час від часу. 8. Співпрацює епізодично. 9. Лише іноді домагається ролі дорослого. 10. Поодинокі вияви впертості як наполегливості
	11. Відповідальна. 12. Організована. 13. Вміє співпрацювати. 14. Постійно домагається ролі дорослого. 15. Вперта як наполеглива
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважена. 2. Щира. 3. Колективістка. 4. Безкомпромісна. 5. Слухняна. 6. Не заздрісна. 7. Безкорислива
	8. Іноді дратується. 9. Іноді хитрує. 10. Іноді виявляє індивідуалізм. 11. Іноді пристосовується. 12. Як правило, дослухається порад. 13. Поодинокі вияви заздрості. 14. Може виявляти зиск
	15. Дратівлива. 16. Хитра. 17. Індивідуалістка. 18. Пристосованка. 19. Негативно ставиться до порад. 20. Заздрісна. 21. Безкорислива
Негативні супутні (НСС)	1. Старанна. 2. Не лихослівна. 3. Толерантна. 4. Небайдужа
	5. Поодинокі вияви старанності. 6. Іноді лихослівна. 7. Іноді зухвала. 8. Буває байдужою
	9. Недбала. 10. Лихослівна. 11. Зухвала. 12. Байдужа

I. ПТС: 1–7 – невластиві кризи (k = 1); 8–14 – епізодичні (k = 2); 15–21 – чіткі (k = 4). II. ПСС: 1–5 – невластиві кризи (k = 1); 6–10 – епізодичні (k = 2); 11–15 – чіткі (k = 3). III. НТС: 1–7 – невластиві кризи (k = 1); 8–14 – епізодичні (k = 2); 15–21 – чіткі (k = 4). IV. НСС: 1–4 – невластиві кризи (k = 1); 5–8 – епізодичні (k = 2); 9–12 – чіткі (k = 3).

*Моїм батькам
 Миколі Макаровичу
 і Ніні Овсївні присвячую*

ПЕРЕДМОВА

У цій книзі ми висвітliamo результати багаторічного авторського дослідження, присвяченого психології переживань вікових нормативних криз, зокрема криз 7 років, 13 років, 17 років, 23 років. Наше основне завдання полягає в актуалізації проблеми різнопланового (тобто не лише кризового) вікового поінтервального дослідження життєвого шляху особистості.

Зразу зазначимо, що особливості симптоматики кризи 7 років розглядаються в оглядовому плані (вступ, розділ 1), зважаючи на наявність окремої тематичної роботи [139].

В основі нашого дослідницького пошуку є наукові уявлення Л.С. Виготського [32] та його послідовників [19, 20, 27–30, 44, 45, 109, 119–121, 192, 193, 219] про психологічну природу вікових криз як уособлення потенційної гармонії реальної дії принципів природовідповідності та історизму у віковому розвитку людини з імовірною наявністю в неї потужної генної програми, яка за будь-яких соціальних умов залишається впливовою [2, 3, 7, 38, 55, 56, 81, 182, 184]. У психологічній науці поширеною є протилежна позиція, згідно з якою будь-яка симптоматика в розвитку не відображає його змістом, а лише позначає зовнішні вияви. Однак симптоми переживань мають свою складну смислову причинність і, позначаючи конкретні особистісні трансформації на певних життєвих етапах, є провідними пізнавальними орієнтирами місцеперебування людини у системі вікового розвитку.

Отже, симптомокомплекс переживань (від «жити», «прожити») – це не лише поєднання нових особистісних утворень разом із руйнацією старих. Це також вияв дискретності та безперервності вікового розвитку як його типових ознак. Як наслідок кожна вікова криза має унікальний симптомокомплекс, який позначає сутність внутрішніх переживань: за певним негативним симптомом постають позитивні перетворення (симптом або симптоми), зміст яких полягає в переході до вищої форми розвитку (Л.С. Виготський).

Таблиця М.5.2. Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3			3		
4			4			4			4		
5				5		5				5	
	6			6		6				6	
	7			7		7				7	
	8			8		8				8	
	9			9		9				9	
	10			10		10				10	
		11			11			11			11
		12			12			12			12
		13						13			
		14						14			
		15						15			
								16			
								17			
								18			
								19			
								20			
								21			
x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3

Таблиця М.5.3. Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексу переживань

ПТС	ПСС	НТС	НСС	Сума

Рівні кризи: 1 – відсутня (20–29); 2 – вхід у кризу або вихід з кризи (30–40); 3 – помірні кризові явища (41–51); 4 – чіткі вияви (52–62); 5 – пік (63–72).

Таблиця М.А.3. Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексів переживань

ПТС	ПСС	НТС	НСС	Сума

Рівні кризи: 1 – відсутня (27–39); 2 – вхід у кризу або вихід з кризи (40–54); 3 – помірні кризові явища (55–68); 4 – чіткі вияви (69–82); 5 – пік (83–96).

Додаток М.5 Криза 17 років, або юнацька криза (15–18-річні дівчата)

Таблиця М.5.1. Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Не прагне до самостійності. 2. Не домагається ролі дорослого. 3. Відсутня гордість за власні досягнення. 4. Не співпереживає. 5. Не відверта
	6. Поодинокі вияви прагнення до самостійності. 7. Лише іноді домагається ролі дорослого. 8. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 9. Може співчувати, але не співпереживає. 10. Іноді відверта
	11. Прагне до самостійності. 12. Постійно домагається ролі дорослого. 13. Характерна гордість за власні досягнення. 14. Уміє співпереживати. 15. Відверта
Позитивні супутні (ПСС)	1. Безвідповідальна. 2. Неорганізована. 3. Не здатна до самоконтролю. 4. Невимоглива
	5. Поодинокі вияви відповідальності. 6. Іноді організована. 7. Поодинокі вияви самоконтролю. 8. Поодинокі вияви вимогливості
	9. Відповідальна. 10. Організована. 11. Контролює себе. 12. Вимоглива
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважена. 2. Щира. 3. Колективістка. 4. Безкомпромісна. 5. Слухняна. 6. Не схильна до зарозумілості. 7. Працьовита
	8. Іноді дратується. 9. Іноді хитрує. 10. Іноді виявляє індивідуалізм. 11. Іноді пристосовується. 12. Як правило, дослухається порад. 13. Схильна до зарозумілості. 14. Іноді лінується
	15. Дратівлива. 16. Хитра. 17. Індивідуалістка. 18. Пристосованка. 19. Негативно ставиться до порад. 20. Зарозуміла. 21. Лінива
Негативні супутні (НСС)	1. М'яка. 2. Не лихословить. 3. Толерантна. 4. Безкорислива
	5. Іноді буває жорстокою. 6. Іноді лихослівна. 7. Іноді зухвала. 8. Схильна шукати зиск
	9. Жорстока. 10. Лихослівна. 11. Зухвала. 12. Корислива

I. ПТС: 1–5 – невластиві кризі (k = 1); 6–10 – епізодичні (k = 2); 11–15 – чіткі (k = 4).
II. ПСС: 1–4 – невластиві кризі (k = 1); 5–8 – епізодичні (k = 2); 9–12 – чіткі (k = 3).
III. НТС: 1–7 – невластиві кризі (k = 1); 8–14 – епізодичні (k = 2); 15–21 – чіткі (k = 4).
IV. НСС: 1–4 – невластиві кризі (k = 1); 5–8 – епізодичні (k = 2); 9–12 – чіткі (k = 3).

Ми не будемо тут спеціально деталізувати характеристики кожного симптому, здійснювати теоретико-методологічне обґрунтування проблеми вікових криз, роз'яснювати способи отримання емпіричної інформації, оскільки таке здійснено в навчальному посібнику «Криза 7 років: феноменологія, проблеми» (2005) [139], монографіях «Криза 13 років: феноменологія, проблеми» (2006) [138] та «Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці: базові симптомокомплекси» (2012) [127]. Однак зауважимо, що зміст усіх симптомів (по 17 позитивних і негативних), крім кризи 7 років, аналізується в контексті уточнення їх значущих зв'язків (табл. 3.2, 3.4, 4.2, 4.4, 5.2, 5.4): доміnantних і помірних (табл. 2.1–2.6) [128].

У цих джерелах поінтервально простежена динаміка кожного симптому переживань, установлена їх суб'єктивна інтерпретація підлітками і юнаками, яка адресована передусім їм для мотивованого самопізнання вікового розвитку. Такі вікові тенденції є об'єктивними умовами практичного, а не деклараційного аналізу вікових криз у 7–24-річному віковому діапазоні (далі в тексті: р.д. – річний віковий діапазон. – *В.П.*). Їх урахування, на жаль, залежить від суб'єктивних прагнень дорослого оточення, що спричиняє навмисне (ненавмисне) ігнорування природних закономірностей вікового розвитку вихованців, а значить, конструювання з ними взаємин на основі споглядальних, тобто хибних уявлень. В іншому випадку відкриваються перспективи вікового інтервального розмежування структурно-функціональних характеристик кризових і стабільних періодів, оскільки практика педагогічної діяльності вимагає від педагогічної та вікової психології не узагальнених характеристик різних вікових періодів (наприклад: молодшого шкільного віку, підліткового, які охоплюють значний віковий інтервал, тощо), а встановлення їх гендерних вікових та індивідуальних інтервальних особливостей (7–8 років, 8–9 років, 9–10 років тощо) (далі в тексті: рр. – років; р.в. – річного віку, р.д. – річного діапазону. – *В.П.*).

Названі роботи присвячені також генезі змістових відмінностей між ненормативними і нормативними кризами та суміжними з ними стабільними періодами, розробці понятійних визначень їх базових симптомів; з'ясуванню гендерних структурно-функціональних особливостей базових симптомів нормативних криз із виокремленням оптимальних вікових інтервалів для їх розвитку чи локалізації; з'ясуванню змісту типових несприятливих повсякденних

навчально-виховних реалій і стереотипів як основних умов виникнення ненормативних криз; розробці профілактичної роботи з метою «пом'якшення» перебігу кризових явищ; створенню психодіагностичного інструментарію для визначення базових симптомів переживань вікових криз.

Така різнопланова динаміка вікового розвитку [128] розглядається нами в трьох пізнавальних аспектах («змістові характеристики симптомокомплексу», «динаміка позитивного і негативного симптомокомплексів», «динамічні особливості переживань»). Це вказує на багатофункціональність кожного симптому, пріоритетність використання якого в психологічній науці належить радянській педології. Поняття «симптом» звичне для медицини, оскільки передбачає, зокрема, можливість постановки точного діагнозу. Для психології це також важливо, оскільки йдеться про прикладне значення будь-якої термінології, без практичного застосування якої наука обов'язково перетворюється в догму, або «лженауку». Уявімо, що батьки отримують у психолога невизначені «навчально-виховні побажання» типу «більш-менш», «трохи», «будьте уважними»... Будьмо певні: повторного візиту до нього вже не буде, оскільки в педагогічному повсякденні навчально-виховна проблема вже не вичерпується лише відсутністю кваліфікованої психологічної допомоги. Це передусім глобальна дискредитація державної психологічної служби.

У контексті вивчення нормативних криз окремого аналізу потребують ненормативні кризи з їх базовими комбінованими симптомокомплексами переживань як сукупності лише негативних симптомів [128, 159].

Насамкінець, хочемо привернути увагу читачів до наведених додатків (А–М), які поглиблюють розуміння генези вікових криз і допоможуть у встановленні реального та прогнозованого життєвого шляху, зокрема, у виокремленні та з'ясуванні змісту нормативних криз після досягнення особистістю «кризи входження в дорослість».

Таблиця М.4.2. Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3			3		
4			4			4			4		
	5		5			5			5		
	6		6			6				6	
	7		7			7				7	
	8			8		8				8	
		9		9		9				9	
		10		10		10				10	
		11		11		11					11
		12		12			12				12
				13			13				13
				14			14				14
					15		15				15
					16		16				
					17		17				
					18		18				
					19		19				
					20		20				
					21		21				
							22				
								23			
								24			
								25			
								26			
								27			
								28			
								29			
								30			
								31			
								32			
								33			
x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3

Додаток М.4
Криза 13 років, або підліткова криза
(11–14-річні дівчата)

ВСТУП

Таблиця М.4.1. Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Не прагне до самостійності. 2. Не домагається ролі дорослого. 3. Не виявляє співпереживання. 4. Не усвідомлює рольової позиції учня
	5. Поодинокі вияви прагнення до самостійності. 6. Лише іноді домагається ролі дорослого. 7. Може співчувати, але не співпереживає. 8. Поодинокі вияви усвідомлення рольової позиції учня
	9. Прагне до самостійності. 10. Постійно домагається ролі дорослого. 11. Уміє співпереживати. 12. Усвідомлює роль школяра
Позитивні супутні (ПСС)	1. Безвідповідальна. 2. Неорганізована. 3. Не вміє співпрацювати. 4. Відсутня гордість за власні досягнення. 5. Песимістка. 6. Не виявляє старанності. 7. Не переживає з приводу власних успіхів (невдач)
	8. Поодинокі вияви відповідальності. 9. Іноді виявляється організованість. 10. Епізодично співпрацює. 11. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 12. Вияви песимізму перемирюються оптимістичними настроями. 13. Поодинокі вияви старанності. 14. Іноді переживає за власні успіхи чи невдачі
	15. Відповідальна. 16. Організована. 17. Уміє співпрацювати. 18. Характерна гордість за власні досягнення. 19. Оптимістка. 20. Старанна. 21. Переживає власні успіхи чи невдачі
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважена. 2. Щира. 3. Толерантна. 4. Нелихослівна. 5. Безкорислива. 6. Слухняна. 7. Допитлива. 8. Працьовита. 9. Охайна. 10. Не байдужа. 11. Не схильна до зарозумілості
	12. Іноді дратується. 13. Іноді хитрує. 14. Іноді зухвала. 15. Іноді лихослівна. 14. Схильний шукати зиск. 16. Іноді вперта (неслухняна). 17. Іноді допитлива. 18. Іноді лінується. 19. Буває недбалою. 20. Буває байдужою. 21. Схильна до зарозумілості
	22. Дратівлива. 23. Хитра. 24. Зухвала. 25. Лихослівна. 26. Корислива. 27. Уперта (неслухняна). 28. Пізнавально обмежена. 29. Лінива. 30. Недбала. 31. Байдужа. 32. Зарозуміла
Негативні супутні (НСС)	1. М'яка. 2. Колективістка. 3. Не хвалиться. 4. Дослухається порад. 5. Безкомпромісна
	6. Іноді буває жорстокою. 7. Схильна до індивідуалізму. 8. Іноді хвалиться. 9. Як правило, дослухається порад. 10. Іноді пристосовується
	11. Жорстока. 12. Індивідуалістка. 13. Хвалько. 14. Негативістка. 15. Пристосуванка

I. ПТС: 1–4 – невластиві кризи (k = 1); 5–8 – епізодичні (k = 2); 9–12 – чіткі (k = 4).
II. ПСС: 1–7 – невластиві кризи (k = 1); 8–14 – епізодичні (k = 2); 15–21 – чіткі (k = 3).
III. НТС: 1–11 – невластиві кризи (k = 1); 12–21 – епізодичні (k = 2); 22–32 – чіткі (k = 4).
IV. НСС: 1–5 – невластиві кризи (k = 1); 6–10 – епізодичні (k = 2); 11–15 – чіткі (k = 3).

Сучасна навчально-виховна ситуація в освітянському просторі, відображаючи в морально-правовій свідомості громадян втрату цінності людського життя, меркантильні споживацькі інтереси, активне прогресування індивідуалістичної психології, примітивізм духовного становлення, невпинне знецінення суспільно-корисної особистісної та професійної самореалізації, акцентує підвищений суспільний запит до психологічної науки з метою розробки прогностичного диференційованого підходу у вікових кризах до особистості на основі конструктивного вивчення її переживань.

Як наслідок, актуальність проблеми вікових криз у життєвому шляху зумовлена такими причинами:

- 1) теоретико-емпіричними витоками, які започаткувалися ще з античності у сфері принаймні двох наук – психології і медицини;
- 2) еволюцією переходу поняття «переживання» із філософії в психологію, де воно набуває багатоаспектного змісту;
- 3) теоретико-експериментальним накопиченням передусім у німецькій психології та радянській педології 1920–1930-х рр. інформації про вікові кризи, що практично залишилася без запиту через відомі політико-ідеологічні причини, репресивний вияв яких був найбільшим у 1930–1940-х рр.;
- 4) сучасним високим рівнем теоретичних узагальнень про вікові кризи і водночас практичною відсутністю їх системних тривалих емпіричних досліджень у нинішніх освітніх реаліях;
- 5) парадоксальністю сучасної дослідницької ситуації, згідно з якою вікові нормативні кризи розглядаються як даність розвитку, проте без конкретизації своїх структурно-функціональних особливостей, що неминуче призводить до поширення їх характеристик на суміжні вікові періоди, які прийнято називати стабільними, та ненормативні кризи, що практично нівелює наукові основи індивідуального підходу до особистості.

У зв'язку з цим пріоритетними постають завдання з'ясування психологічного змісту вікової особистості в умовах часто несприятливої соціалізації та окреслення вікових перспектив для її особистісного становлення. Їх виконання неможливе без чіткого розмежування структурно-функціональних особливостей вікових нормативних і ненормативних криз між собою та стабільними періодами. Унікальність вікових криз полягає саме в стрімкій трансформації індивідуально-особистісних переживань як провідних емоційно-пізнавальних показників підростаючої особистості, її кардинальних світоглядних позитивних чи негативних перетворень у ставленні до себе, природи, соціального оточення.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що вивчення психології переживань у відносних межах вікових криз людини залежить, поперше, від варіативних, часто знову-таки полярних, наукових уявлень про феномен «переживання», де домінують такі наукові підходи: 1) переживання як «цілісна одиниця» або «мінливе системне явище»; 2) «властивість свідомості» або «показник емоційної сфери». По-друге, від розуміння вченими феномена «вікові кризи», альтернативні тлумачення якого знаходяться в діапазоні «природна закономірність – соціальна зумовленість». По-третє, від змістової диференціації понять «молодший шкільний вік», «підліткова криза», «підлітковий вік», «юнацька криза», «юнацький вік».

У такому смисловому контексті основні наукові положення про вікові кризи вперше сконцентрувалися в радянській педології 1920–1930-х років. Згодом вони поляризувалися в дослідницькому діапазоні «від ствердження їх як закономірних явищ вікового розвитку» (Л.С. Виготський) – «до їх заперечення» (О.М. Леонтьєв). Одне із центральних місць серед цих положень належить обґрунтуванню вікового призначення феномена «симптомокомплекс», яким учені не послуговувалися в пізніших наукових дослідженнях навіть на рівні теоретичного аналізу, однак за допомогою якого Л.С. Виготський розробив такі характеристики криз дошкільного віку, зокрема кризи 3 років, досконалість яких досі не викликає сумніву. Тому вкотре наголосимо: ефективне практичне використання зазначеного феномена означає доказовість актуалізації одного з призабутих досягнень радянської психології, що має потужний пошуковий потенціал у вивченні навколишньої дійсності і з застосуванням стабільних принципів пізнання, незалежних від історичного часу, особливостей життя людини в умовах різних, часто несприятливих суспільних трансформацій.

Таблиця М.3.2. Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3				3	
4				4		4				4	
5				5		5					5
	6			6		6					6
	7				7	7					
	8				8	8					
	9				9	9					
	10						10				
		11						11			
		12						12			
		13						13			
		14						14			
		15						15			
								16			
								17			
								18			
									19		
									20		
									21		
									22		
									23		
									24		
									25		
									26		
									27		
x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3

Таблиця М.3.3. Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексу переживань

ПТС	ПСС	НТС	НСС	Сума

Рівні кризи: 1 – відсутня (19–28); 2 – вхід у кризу, або вихід з кризи (29–39); 3 – помірні кризові явища (40–50); 4 – чіткі вияви (51–61); 5 – пік (62–71).

Додаток М.3
Криза 23 років, або криза входження в дорослість
(21–24-річні юнаки та чоловіки)

Таблиця М.3.1. Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Не прагне до самостійності. 2. Відсутня гордість за власні досягнення. 3. Не переживає з приводу власних успіхів чи невдач. 4. Нездатний до співпраці. 5. Песиміст
	6. Поодинокі вияви прагнення до самостійності. 7. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 8. Іноді переживає за власні успіхи чи невдачі. 9. Співпрацює епізодично. 10. Вияви песимізму перемежуються оптимістичними настроями
	11. Прагне до самостійності. 12. Гордий за власні досягнення. 13. Переживає за власні успіхи чи невдачі. 14. Уміє співпрацювати. 15. Оптиміст
Позитивні супутні (ПСС)	1. Нездатний до самоконтролю. 2. Неадекватно оцінює свої можливості. 3. Не домагається ролі дорослого
	4. Поодинокі вияви самоконтролю. 5. Періодично оцінює себе адекватно. 6. Іноді домагається ролі дорослого
	7. Контролює себе. 8. Адекватно оцінює свої можливості. 9. Постійно домагається ролі дорослого
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважений. 2. Нелихослівний. 3. Колективіст. 4. Безкорисливий. 5. Безкомпромісний. 6. Слухняний. 7. Дослухається порад. 8. Не схильний до зарозумілості. 9. Працьовитий
	10. Іноді дратується. 11. Іноді лихослівний. 12. Іноді виявляє індивідуалізм. 13. Схильний шукати зиск. 14. Іноді пристосовується. 15. Іноді впертий (неслухняний). 16. Як правило, дослухається порад. 17. Схильний до зарозумілості. 18. Іноді лінується
	19. Дратівливий. 20. Лихослівний. 21. Індивідуаліст. 22. Корисливий. 23. Пристосовується. 24. Упертий (неслухняний). 25. Негативіст. 26. Зарозумілий. 27. Лінивий
Негативні супутні (НСС)	1. Безхитрісний. 2. Допитливий
	3. Іноді хитрує. 4. Епізодична допитливість
	5. Хитрий. 6. Пізнавально обмежений

I. ПТС: 1–5 – невластиві кризи (k = 1); 6–10 – епізодичні (k = 2); 11–15 – чіткі (k = 4). II. ПСС: 1–3 – невластиві кризи (k = 1); 4–6 – епізодичні (k = 2); 7–9 – чіткі (k = 3). III. НТС: 1–9 – невластиві кризи (k = 1); 10–18 – епізодичні (k = 2); 19–27 – чіткі (k = 4). IV. НСС: 1–2 – невластиві кризи (k = 1); 3–4 – епізодичні (k = 2); 5–6 – чіткі (k = 3).

Стосовно кризи 7 років, яка також не залишилася поза увагою Л.С. Виготського, ми свого часу [139] спробували уточнити наукові уявлення про неї, сформулювавши зміст її важливого структурного елемента – дитячої безпосередності, яка, у свою чергу, містить такі складові:

- 1) пустотливість – вияв дитячої активності, ініціативності, який супроводжується позитивним тоном, переживанням задоволеності від виконаного й обов’язково сприятливим ставленням до оточення;
- 2) примхливість – незадоволення процесом або результатом виконання певних дій; часто супроводжується плаксивістю (може використовуватися як засіб досягнення поставленої мети);
- 3) кривляння – більше пов’язується з передплачевим станом дитини у випадку незадоволення нею власних потреб;
- 4) ябедництво – навмисна розповідь дорослим про власні негаразди в спільній діяльності з партнерами з метою їх осуду чи покарання («потерпілий», як правило, не задумується над власною роллю в конфлікті, убачаючи провину лише в діях партнерів);
- 5) манірність – результат втрати вказаних вище виявів дитячої безпосередності (це свого роду їх антипод як необхідна умова дорослішання); супроводжується спеціально уповільненим виконанням дій, в основі яких знаходиться прагнення наслідувати дорослих.

Як наслідок, емпірично був визначений її базовий симптомокомплекс:

1. Позитивні симптоми: гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, уміння самооцінювати, уміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, усвідомлення рольової позиції учня (усвідомлення ролі школяра), уміння співпереживати, домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності.
2. Негативні симптоми (семізір’я): 1) блок активного самоствердження у взаєминах («АС»): дратівливість, хвастощі, хитрощі; 2) блок активного самоствердження у взаєминах («ПС»): упертість, негативізм; 3) блок «НС»: лінощі, недбалість.

Загалом у психологічній науці стабілізувалася думка про те, що нормативні кризи як закономірні життєві явища уособлюють

динамічність і системність вікового розвитку (І.Д. Бех, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін, М.Г. Єлагіна, В.І. Слободчиков та ін.). Ненормативні, як альтернативні їм, висвітлюються в межах концепцій життєвого шляху (К.А. Абульханова-Славська, І.С. Кон, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко та ін.). Загалом це психологічні та хронологічні життєві дороговкази (Л.І. Анциферова, Ф.Ю. Василюк, О.А. Донченко, В.Ф. Моргун, Р.І. Павелків, К.М. Поліванова, М.В. Савчин, Т.М. Титаренко та ін.).

У світлі досягнень генетики й психогенетики, починаючи з 1980-х рр. (Л.І. Авраментова, О.О. Александров, Р.Л. Аткинсон, Р.С. Аткинсон, М.П. Дубинін, М.С. Єгорова, Н.М. Зирянова, Т.М. Марютіна, І.В. Равіч-Щербо та ін.), наукові уявлення про соціальну значущість вікових криз визначають у підростаючої особистості потенційні можливості самостійного чи з допомогою оточення ефективних умінь подолання кризових виявів, формують активну мотивацію самопізнання і пізнання навколишньої дійсності. Ці досягнення передбачають аргументований перехід від декларування в неї наявності певної генетичної програми (за Л.С. Виготським, внутрішньої логіки розвитку), яка розгортається і змінюється в умовах сучасних, часто несприятливих навчально-виховних реалій та стереотипів як соціальних альтернатив особистісно-орієнтованому підходу, до експериментального пошуку її зовнішніх показників – симптомокомплексів.

Однак, незважаючи на зростання цілеспрямованого інтересу до проблеми вікових криз, і, як наслідок, формування задля її вивчення потужного дослідницького поля з метою з'ясування сутності вікової логіки розвитку в підростаючої особистості, педагогічна та вікова психологія на сьогодні не має цілісної концепції про їх психологічний зміст. Це відображається, зокрема, в поширенні дискусійних характеристик підліткової кризи на весь підлітковий вік (В.А. Аверін, Г.Г. Аракелов, Т.В. Драгунова, І.В. Дубровіна, Д.Й. Фельдштейн та ін.), важливого, але все ж фрагментарного аналізу юнацької кризи (Е. Еріксон, І.С. Кон, Х. Ремшмідт, А.В. Толстих, І.П. Шахова, І.Г. Шендрік та ін.), відсутності емпіричного вивчення наступних нормативних криз, але головне – у протиставленні нормативних криз (вікових) ненормативним (життєвим кризам).

Нез'ясованими є соціальні умови для впровадження в процесі переживання вікових криз доказового особистісно-орієнтованого

Таблиця М.2.2. Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3			3		
4				4		4			4		
5				5		5			5		
	6			6		6				6	
	7				7		7			7	
	8				8		8			8	
	9				9		9			9	
	10						10			10	
		11						11			11
		12						12			12
		13						13			13
		14						14			14
		15						15			15
								16			
								17			
								18			
x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3

Таблиця М.2.3. Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексу переживань

ПТС	ПСС	НТС	НСС	Сума

Рівні кризи: 1 – відсутня (19–28); 2 – вхід у кризу, або вихід з кризи (29–38); 3 – помірні кризові явища (39–47); 4 – чіткі вияви (48–57); 5 – пік (58–68).

Додаток М.2
Криза 17 років, або юнацька криза
(16–18-річні юнаки)

Таблиця М.2.1. Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Не прагне до самостійності. 2. Відсутня гордість за власні досягнення. 3. Не домагається ролі дорослого. 4. Не виявляє впертості як наполегливості. 5. Нездатний до співпраці. 6. Поодинокі вияви прагнення до самостійності
Позитивні супутні (ПСС)	7. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 8. Іноді домагається ролі дорослого. 9. Поодинокі вияви наполегливості. 10. Поодинокі вияви здатності співпрацювати 11. Прагне до самостійності. 12. Характерна гордість за власні досягнення. 13. Постійно домагається ролі дорослого. 14. Виявляє впертість як наполегливість. 15. Вміє співпрацювати
Позитивні супутні (ПСС)	1. Нездатний до самоконтролю. 2. Не відвертий. 3. Нездатний себе оцінити 4. Поодинокі вияви самоконтролю. 5. Іноді відвертий. 6. Не завжди об'єктивно себе оцінює 7. Контролює себе. 8. Відвертий. 9. Здатний себе оцінити
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважений. 2. Нелихослівний. 3. Колективіст. 4. Слухняний. 5. Дослухається порад. 6. Працьовитий. 7. Іноді дратується 8. Іноді лихослівний. 9. Іноді виявляє індивідуалізм. 10. Іноді впертий (неслухняний). 11. Як правило, прислухається до порад. 12. Іноді лінується 13. Дратівливий. 14. Лихослівний. 15. Індивідуаліст. 16. Упертий (неслухняний). 17. Негативно ставиться до порад. 18. Лінивий
Негативні супутні (НСС)	1. Безхитрісний. 2. Старанний. 3. М'який. 4. Безкорисливий. 5. Толерантний 6. Іноді хитрує. 7. Поодинокі вияви старанності. 8. Іноді буває жорстоким. 9. Схильний шукати зиск. 10. Іноді зухвалий 11. Хитрий. 12. Недбалий. 13. Жорстокий. 14. Корисливий. 15. Зухвалий

I. ПТС: 1–6 – невластиві кризи (k = 1); 7–10 – епізодичні (k = 2); 11–15 – чіткі (k = 4). II. ПСС: 1–3 – невластиві кризи (k = 1); 4–6 – епізодичні (k = 2); 7–9 – чіткі (k = 3). III. НТС: 1–7 – невластиві кризи (k = 1); 8–12 – епізодичні (k = 2); 13–18 – чіткі (k = 4). IV. НСС: 1–5 – невластиві кризи (k = 1); 6–10 – епізодичні (k = 2); 11–15 – чіткі (k = 3).

впливу, обґрунтування напрямів психологічної профілактики з метою пом'якшення, або «згладження», кризових явищ, тому потрібно встановити генезу, структуру, зміст їх базових симптомокомплексів переживань та розробити напрями їх психологічної профілактики.

Звичайно, усе це вимагає тривалого теоретико-емпіричного вивчення кризових періодів, основною унікальною динамічною одиницею яких є переживання. Як виразник в особистості типових та індивідуальних психологічних характеристик (базових симптомів), що на різних вікових етапах взаємозамінюються або взаємозмінюються, вони зумовлюють виникнення внутрішніх особистісних утворень, які термінологічно (відповідно до назв симптомів) і за змістом є схожими або співпадають.

Важливо зазначити, що всі вікові нормативні кризи мають *різні* унікальні структурно-функціональні особливості базових позитивних і негативних симптомокомплексів, активна взаємодія яких визначає кризове місцеперебування особистості у віковому розвитку та її потенційні особистісні перспективи, тоді як переживання вікових ненормативних криз мають *спільну* унікальну структуру базового негативного симптомокомплексу, який ускладнює перебіг вікових нормативних криз.

Вікові кризи як наукова проблема

1.1. Основні пошукові домінанти у вивченні вікових криз

Теоретико-емпіричні витоки вивчення вікових криз (Ф. Аквінський, Геракліт, Гіппократ, Л. Пізанський, С. Пекалід, Е. Роттердамський, К. Ставровецький та ін.) зумовлені потребою доведення ідей природовідповідності та дискретності розвитку особистості. У свою чергу, ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для подальших наукових праць про стадійність вікового розвитку (Р. Декарт, Б. Спіноза, С.О. Петровський-Ситніанович та ін.), а згодом повторно актуалізувалися у зв'язку з необхідністю вивчення проблеми дитинства (Х.Д. Алчевська, І. Ф. Богданович, К. Грос, М.І. Зарецький, В.В. Зеньковський, П.Ф. Каптерев та ін.) та переживань як психологічних феноменів (І.С. Андрієвський, С. Балей, А. Бергсон, Ш. Бюллер, М.Й. Григоревський, М.Я. Грот, М.І. Демков, О. Кро, Т. Рібо, К.Д. Ушинський та ін.).

Ці дослідницькі здобутки актуалізували проблему розробки вікових періодизацій, соціальне призначення яких полягає у виокремленні такої вікової логіки розвитку особистості, яка була б максимально незалежною від історико-соціальних впливів. Перші історичні спроби їх створення пов'язані з осмисленням життєвого шляху (Аристотель), другі – з відображенням змісту стабільних організованих навчально-виховних систем (Я. Коменський), треті – з домінуючим тлумаченням біологічного чинника в становленні особистості (Ч. Дарвін), а останні, як провідні та на сьогодні основні, зі здобутками психології й педології 1920–1930-х рр. (М.Я. Басов, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, А.Б. Залкінд, І.О. Ординець, М.В. Соколов, Г.А. Фортунатов та ін.), у яких вікові кризи визначено обов'язковими складовими розвитку особистості. Тодішні наукові уявлення про них – це інформаційний

Таблиця М.1.2. Обробка даних карти симптомокомплексу переживань (КСП)

ПТС			ПСС			НТС			НСС		
1			1			1			1		
2			2			2			2		
3			3			3			3		
4			4			4			4		
	5		5			5			5		
	6		6			6			6		
	7		7			7				7	
	8			8		8				8	
		9		9		9				9	
		10		10			10			10	
		11		11			11			11	
		12		12			12			12	
				13			13				13
				14			14				14
					15		15				15
					16		16				16
					17		17				17
					18		18				18
					19			19			
					20			20			
					21			21			
								22			
								23			
								24			
								25			
								26			
								27			
x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3	x 1	x 2	x 4	x 1	x 2	x 3

Таблиця М.1.3. Зведена таблиця виявлених рівнів симптомокомплексу переживань

ПТС	ПСС	НТС	НСС	Сума

Рівні кризи: 1 – відсутня (26–38); 2 – вхід у кризу, або вихід з кризи (39–51); 3 – помірні вияви (52–65); 4 – чіткі вияви (65–78); 5 – пік (79–91).

Продовження табл. М,1,1

Симптоми	Вияви симптомів
	8. Поодинокий самоконтроль. 9. Поодинокі вияви гордості за власні досягнення. 10. Іноді переживає за власні успіхи чи невдачі. 11. Епізодичність усвідомлення рольової позиції учня. 12. Епізодичні вияви прагнення до самостійності. 13. Поодинокі вияви старанності. 14. Епізодично співпрацює 15. Контролює себе. 16. Гордий за власні досягнення. 17. Властиве переживання за власні успіхи чи невдачі. 18. Усвідомлює роль школяра. 19. Прагне до самостійності. 20. Старанний. 21. Уміє співпрацювати
Негативні типові (НТС)	1. Урівноважений. 2. Нелихослівний. 3. Безхитрісний. 4. Не хвалиться. 5. Слухняний. 6. Слухає поради. 7. Працьовитий. 8. Охайний. 9. Небайдужий 10. Іноді дратується. 11. Іноді лихослівний. 12. Іноді хитрує. 13. Іноді хвалиться. 14. Іноді впертий (неслухняний). 15. Як правило, дослухається порад. 16. Іноді лінується. 17. Буває недбалим. 18. Буває байдужим 19. Дратівливий. 20. Лихослівний. 21. Хитрий. 22. Хвалько. 23. Упертий (неслухняний). 24. Негативіст. 25. Лінивий. 26. Недбалий. 27. Байдужий
Негативні супутні (НСС)	1. Колективіст. 2. Допитливий. 3. М'який. 4. Безкорисливий. 5. Толерантний. 6. Безкомпромісний 7. Схильний до індивідуалізму. 8. Епізодична допитливість. 9. Іноді буває жорстоким. 10. Схильний шукати зиск. 11. Іноді зухвалий. 12. Іноді пристосовується 13. Індивідуаліст. 14. Пізнавально обмежений. 15. Жорстокий. 16. Корисливий. 17. Зухвалий. 18. Пристосованець

Переживання є однаковими для всіх криз (невластиві, епізодичні, чіткі):

I. ПТС: 1-4 – невластиві кризи ($k = 1$); 5-8 – епізодичні ($k = 2$); 9-12 – чіткі ($k = 4$).
II. ПСС: 1-7 – невластиві кризи ($k = 1$); 8-14 – епізодичні ($k = 2$); 15-21 – чіткі ($k = 3$).
III. НТС: 1-9 – невластиві кризи ($k = 1$); 10-18 – епізодичні ($k = 2$); 19-27 – чіткі ($k = 4$).
IV. НСС: 1-6 – невластиві кризи ($k = 1$); 7-12 – епізодичні ($k = 2$); 13-18 – чіткі ($k = 3$).

симбіоз нормативних і ненормативних криз, однією з головних ознак якого є поняття «симптомокомплекс», що позначає взаємопов'язані якості (переживання) (А. Буземан, К. Рейнінгер, І.Й. Шпільрейн та ін.). Л.С. Виготський, використавши його для аналізу криз передусім одного, трьох років (менше – кризи 7 років), назавжди усунув будь-яку наукову полеміку відносно диференціації їхніх психологічних особливостей (симптоматики) із суміжними (стабільними) періодами в межах дошкільного віку, чим визначив перспективність розробки цього поняття в дослідженні наступних вікових криз. У психології це були першооснови методології концепції «кризового розвитку», модифіковані варіанти якої не завжди відображали вікові кризи у вікових періодизаціях (П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, О.В. Запорожець та ін.). На противагу їм виникли ідеї «безкризового» розвитку» (Т.В. Драгунова, І.М. Дубровіна, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, Н.А. Менчинська та ін.). Компромісною є концепція Д.Б. Ельконіна, у якій подальшого розвитку набули наукові уявлення Л.С. Виготського. Зазначені наукові позиції доповнюються потребою розробки проблем педагогічного дитинознавства (Д.Ф. Ніколенко), психологічних симптомокомплексів (В.В. Белоус), біографічних криз особистості (Р.А. Ахмеров), психологічного консультування вікових криз (Г.В. Бурменська, К.М. Поліванова, Т.М. Титаренко), типології кризової особистості (О.П. Саннікова), кризових ситуацій (Н.Ф. Шевченко), «переживання буття» (В.А. Роменець), моделювання біологічного життєвого циклу (Б.Й. Цуканов), вивченням вікових криз як «буферних зон» (Р. Фахрутдінов), генетичних ідей у розвитку (О.Р. Лурія, В.В. Рибалка, О.Є. Сапогова, Ю.Л. Трофимов, Б.Й. Цуканов та ін.).

Пізнавальною кульмінацією в дослідженнях вікових криз є наукові уявлення Ф.Ю. Василюка, І.Г. Малкіної-Пих і розуміння переживань як особливої форми свідомості (І.Д. Бех, С.Д. Максименко).

У західноєвропейській психології інтерпретація ознак несприятливого розвитку більше схожа на симптомокомплекс ненормативних криз (J. Bamber, R. Grinker, L. King, G. Rittmen та ін.). Процесуальний підхід до розуміння розвитку (Г. Айзенк, Дж. Кеттел, А. Маслоу, Г. Олпорт та ін.) домінує над стадіальним (А. Валлон, Е. Еріксон, Д. Левінсон, Г. Шіхі, З. Фрейд та ін.).

Історико-психологічний дискурс вивчення переживань за свідчив їх закономірну еволюцію як феномена з філософії в

психологію, де вони набувають різнопланового змісту: виявляють особливий аспект свідомості (С.Л. Рубінштейн), єдність середовищного та особистісного в розвитку (Л.І. Божович); структурують вчинок, причому увага має концентруватися на сприятливих переживаннях (І. Д. Бех); відображають особистісно-змістовий вектор поведінки (М.В. Єрмолаєва); визначають кризи представників різновікових груп (Л.Л. Бондаревська); мають часовий вимір (Є. Ільїн), інтенсивність, глибину (М. Дьяченко, Л. Кандибович); проектують соціальну ситуацію розвитку (К.М. Поліванова), пов'язуються з інтересами (А.А. Нікольська), художнім розвитком особистості (А.Н. Малюков), формуванням довіри до себе (Т.М. Титаренко, В.М. Ямницький та ін.). Це своєрідний вузол багатограничних впливів різних внутрішніх і зовнішніх обставин (Л.Ф. Обухова), вихідна позиція для подолання криз (Л.І. Анциферова, Дж. Каплан, С.К. Нартова-Бочавер, І. Хейм та ін.).

Однак унікальні психологічні особливості переживань кризи 7 років продовжують залишатися узагальненими й малодиференційованими з переживаннями молодшого шкільного віку, підліткової кризи (кризи 13 років) – з переживаннями підліткового віку; юнацької кризи (кризи 17 років) у ситуації окремих загальних характеристик схожі із суміжними віковими періодами (підлітковим і юнацьким). Феномени наступних вікових криз, зокрема криза входження в дорослість (криза 23 років), є цілком не дослідженими, хоча їх декларативна градація існує (наприклад, криза 39 років). Аналогічна дослідницька ситуація стосується ненормативних криз.

Отже, визначення вікових меж і базових симптомокомплексів означених криз стали вихідними напрямками нашого наукового пошуку відповідно до поставлених у роботі завдань. Для цього було зіставлено зміст понять «підліткова криза», «підлітковий вік», «юнацька криза», «юнацький вік» на дослідницькому історичному матеріалі передусім про підлітковий вік, зокрема: первинні спроби визначення його вікових меж (Ш. Бюллер, А. Гезелл, П. Мендус, Е. Шпрангер та ін.), психології внутрішніх переживань (А. Буземан, О. Кро та ін.), позитивних і негативних фаз (А. Бідль, А. Б. Залкінд, П. Я. Загоровський, В. Петерс та ін.). Використана системна аналітична інформація про підлітковий і юнацький вік (І.С. Булах, Я.О. Гошовський, Л.В. Долинська, І.С. Кон, Н.Ю. Максимова, Р.В. Павелків, Е.О. Помиткін, М.В. Савчин, О. В. Скрипченко та ін.); психологію особистості (О. А. Асмолов, В.В. Рибалка та ін.); незалежні симптомокомплекси (В.С. Мерлін).

Додаток М

Методики вивчення симптомокомплексів переживань вікових нормативних криз

В основі методик знаходиться карта симптомокомплексу переживань (КСП) (симптоми бажано розміщувати вертикально). Заповнюється педагогом, батьками, іншими особами, які добре знайомі з досліджуваними.

Обробка даних однакова для всіх криз: 1) дані КСП заносяться в таблицю 2 (закреслюються номери симптомів, характерні для особистості), де сума виборів кожної колонки множиться на коефіцієнт значущості симптому; 2) підсумкові бали для кожної групи симптомів фіксуються в зведеній таблиці 3, після чого вони зіставляються з п'ятьма рівнями кризових виявів.

Інтерпретація даних та діагностичні висновки – це компетенція психолога.

Інструкція. Уважно прочитайте запропоновані судження і зіставте їх з переживаннями особистості. У реєстраційному бланку КСП підкресліть найбільш характерні вияви. Правильних або неправильних відповідей немає.

Дякуємо за співпрацю.

Додаток М.1

Криза 13 років, або підліткова криза (11–14-річні хлопці)

Таблиця М.1.1. Карта симптомокомплексу переживань (КСП)

Симптоми	Вияви симптомів
Позитивні типові (ПТС)	1. Неадекватно оцінює свої можливості. 2. Не виявляє співпереживання. 3. Не домагається ролі дорослого. 4. Песиміст
	5. Лише іноді себе оцінює адекватно. 6. Може співчувати, але не співпереживає. 7. Лише іноді домагається ролі дорослого. 8. Вияви песимізму перемишуються оптимістичними настроями
	9. Адекватно оцінює свої можливості. 10. Уміє співпереживати. 11. Постійно домагається ролі дорослого. 12. Оптиміст
Позитивні супутні (ПСС)	1. Нездатний до самоконтролю. 2. Відсутня гордість за власні досягнення. 3. Не переживає з приводу власних успіхів чи невдач. 4. Не усвідомлює рольової позиції учня. 5. Не прагне до самостійності. 6. Не виявляє старанності. 7. Не вміє співпрацювати

4. Якщо відмінності між підлітками, на твою думку, існують, то назви їх.
5. Як ти гадаєш (із твого досвіду): коли люди в межах 11–22 років стають найбільш проблемними в навчанні і вихованні? (спробуй орієнтовно визначити такий інтервал та його пік з точністю до місяця, окремо для хлопців і дівчат):
 11– 12 –13 –14 – 15 –16 – 17 – 18 –19 – 20 – 21 –22 (дівчата).
 11– 12 –13 –14 – 15 –16 – 17 – 18 –19 – 20 – 21 –22 (хлопці).
6. Як ти гадаєш (з твого досвіду): коли люди в межах 11–22 років стають найменш проблемними в навчанні і вихованні? (спробуй орієнтовно визначити такий інтервал та його пік з точністю до місяця, окремо для хлопців і дівчат):
 11– 12 –13 –14 – 15 –16 – 17 – 18 –19 – 20 – 21 –22 (дівчата).
 11– 12 –13 –14 – 15 –16 – 17 – 18 –19 – 20 – 21 –22 (хлопці).

Додаток Л.4

Бесіда «Я і повсякденна навчально-виховна реальність» (для педагогів)

1. Чи можна відзначити радикальні зміни в особистісному становленні сучасних підлітків і юнаків порівняно з їх ровесниками, наприклад, Вашого покоління?
2. Структуруйте сучасне педагогічне повсякдення (проблеми; рольове місце педагогів і батьків).
3. Укажіть типові соціальні сімейні чоловічі ролі стосовно виховання власних дітей.
4. Укажіть типові соціальні сімейні жіночі ролі стосовно виховання власних дітей.
5. Скомбінуйте негативні симптоми переживань (на основі базової симптоматики)?
6. Спробуйте дати таким варіантам свої назви?

Зрештою, криза 7 років, підліткова і юнацька кризи відзначаються унікальною системою внутрішніх взаємозв'язків між симптомами. Для прикладу спочатку продемонструємо симптоматику кризи 7 років (табл. 1.1).

Усі зазначені вікові кризи – це наукові відкриття ХХ століття. Дослідження кризи входження в дорослість ми започатковуємо. Як нормативні явища вікового розвитку, усі вони мають спільну історію вивчення. Розмежовуючи їхні структурно-функціональні особливості, ми наголошуємо на дискусійному протиставленні понять «вік» і «життєвий шлях», оскільки обидві вікові

Таблиця 1.1. Взаємовплив позитивних і негативних симптомів у кризі 7 років

Позитивні симптоми	Негативні симптоми													
	упертість		негативізм		дратівливість		хвастощі		хитрощі		недбалість		лінощі	
	д	х	д	х	д	х	д	х	д	х	д	х	д	х
Гордість за власні досягнення	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Уміння самооцінювати	+	-	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+
Уміння самоконтролю	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	+	+		+
Переживання власних успіхів чи невдач	+	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-
Усвідомлення рольової позиції учня	+	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	-	+
Уміння співпереживати	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Домагання ролі дорослого	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Прагнення до самостійності	+	-	+	+	+	-	+	+	-	-	-	-	-	+
Уміння співпрацювати	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Примітка: + значущі зв'язки (негативний симптом позначає нереалізовану, або приховану, позитивну симптоматику); - незначущі зв'язки (автономний розвиток симптомів).

кризи (нормативні і ненормативні) є основними в низці будь-яких інших життєвих криз. Їх негативна симптоматика – це показник місцеперебування особистості в системі вікового розвитку, а позитивна – окреслення нерозв’язаних проблем, які її зумовлюють і від нереалізованості яких переживають (І.Д. Бех):

Завдяки переживанням життєвих явищ освоюється соціокультурний світ. У їх просторі відбувається саморозвиток і самовизначення. Визначаючи пристрасність як атрибут свідомості та пов’язуючи емоційне переживання зі сферою людських потреб, важливо розкрити механізми цього процесу, для чого можна використати переживання радості. Як наслідок, наше тлумачення змісту особистісно-орієнтованого підходу у вікових кризах передбачає розуміння, визнання, прийняття в особистості її симптомокомплексів переживань, оскільки тільки те, що власноруч емоційно пережите, стає в неї ціннісно-смысловим надбанням (І.Д. Бех) [13–17]:

- 1) сприймання особистості має бути в усіх симптомах переживань (позитивних і негативних), що передбачає формування свідомого відходу від упередженого до неї ставлення;
- 2) обов’язкове визнання значущості будь-яких симптомів як закономірних явищ вікового розвитку;
- 3) з’ясування взаємозв’язків між симптомами як необхідної умови тлумачення їх нинішнього змісту та визначення для них можливих перспектив (навіть несприятливих), які потребують удосконалення чи корекції.

Переживання вікових криз найбільше виявляються в часто несприятливих відносинах суб’єктів навчання і виховання:

- 1) ціннісно-орієнтаційному розшаруванні батьківського, учнівського, учительського середовища та їх взаємній відчуженості в діапазоні «авторитаризм – особистісна орієнтованість»;
- 2) суперечностях між прагненнями до демократизації відносин (ця ініціатива йде більше від підлітків і юнаків) та домінуванням директивної педагогіки (ініціатива властива всім суб’єктам);
- 3) спрощених батьківських уявленнях про віковий розвиток своїх дітей та соціальне призначення професійної педагогічної діяльності;
- 4) взаємному та упередженому пошуку більше недоліків, ніж переваг, і, як наслідок, поширенні взаємних негативних стереотипів (більше – батьками, ніж педагогами);

Додаток Л.3 Бесіда «Я у світі» (для 9–24 р.в.)

Блок 1. Загальні питання:

1. Що ти найбільше цінуєш у людях?
2. Що ти найбільше цінуєш у природі?
3. Що ти найбільше цінуєш у батьках?
4. Що ти найбільше не цінуєш у людях?
5. Як ти гадаєш: з якими якостями можна сьогодні успішно жити?
6. Якими якостями повинна володіти людина, яка заслуговує на повагу оточення?
7. Як ти гадаєш: якими якостями повинна володіти людина, яку не поважає оточення?
8. Старшокласники – це ті ж підлітки, чи між ними все-таки є істотні відмінності?
9. Якщо такі відмінності існують, то в чому полягає їх сутність?

Блок 2. Питання для 9–17 р.в.:

1. До учнів яких класів ти маєш найбільший інтерес?
2. До учнів яких класів ти маєш найменший інтерес?
3. Учні яких класів мають до тебе найбільший інтерес?
3. Учні яких класів мають до тебе найменший інтерес?

Блок 3. Питання для 17–22 р.в.:

1. Як ти гадаєш (із твого досвіду): коли учні в межах 11–17 років стають найбільш проблемними в навчанні, вихованні? (спробуй орієнтовно визначити такий інтервал та його пік з точністю до місяця, окремо для хлопців і дівчат):
11–12–13–14–15–16–17 (дівчата).
11–12–13–14–15–16–17 (хлопці).
2. Як ти гадаєш (із твого досвіду): коли учні в межах 11–17 років стають найменш проблемними в навчанні і вихованні? (спробуй орієнтовно визначити такий інтервал та його пік з точністю до місяця, окремо для хлопців і дівчат):
11–12–13–14–15–16–17 (дівчата).
11–12–13–14–15–16–17 (хлопці).
3. Як ти гадаєш: старшокласники – це ті ж підлітки, чи між ними все-таки є істотні відмінності?

Додаток Л.2

Бесіда «Я і дитинство»: ретроспектива (для 9–24 р.в.)

Стать _____

Вік _____

1. Ти вважаєш себе дорослою особистістю (підкресли потрібний варіант)?
 - 1) так;
 - 2) більше так, ніж ні;
 - 3) не маю стійкої позиції, оскільки буває всяк (залежно від ситуації);
 - 4) більше ні, ніж так;
 - 5) ні.
2. Ти почуваєшся комфортно в цьому світі (підкресли потрібний варіант)?
 - 1) так;
 - 2) більше так, ніж ні;
 - 3) не маю стійкої позиції, буває всяк (залежно від ситуації);
 - 4) більше ні, ніж так;
 - 5) ні.
3. Спробуй згадати, коли ти вперше усвідомив (ла), що дитинство вже закінчилося (закінчиться). Назви орієнтовний вік: 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 22; 23; 24 рр.
4. Спробуй згадати, що було причиною такого усвідомлення.
5. Згадай ті вікові інтервали, коли твоє бажання швидше стати дорослою людиною так само швидко змінювалося на бажання ще довго залишатися дитиною. Назви орієнтовний вік: 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 22; 23; 24 рр.
6. Спробуй згадати: чому так відбувалося?
7. Як ти гадаєш: у якому віковому інтервалі знаходиться дитинство (не згадуєш, що кажуть твої ровесники, менші чи старші від тебе особи, нас цікавить саме твоя думка). День народження: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18 рр.
8. Уяви собі, що ти частинка суспільства. Щоб ти сказав (ла) про своє місце в суспільстві. Поміркуй і скажи, як думаєш (що тобі подобається, не подобається, твоє ставлення до інших, їх – до тебе тощо).
9. Спробуй стисло висловитись про значення дитинства в житті людини.

- 5) взаємній утомі, де інформаційний масив випереджає природну зміну поколінь на тлі складних соціально-економічних реалій, а інтереси до суспільних проблем перебувають у стадії стагнації через домінуючу зосередженість на оперативному розв'язанні матеріальної проблематики;
- 6) знеціненні загальнолюдських цінностей, пропагуванні індивідуалізму, корисливості; майновій та інтелектуальній поляризації; низькій спроможності до оптимальних контактів навіть з найближчим оточенням.

Такі тлумачення особистісно-орієнтованого підходу та наявні в різновікових суб'єктів навчання і виховання міжособистісні бар'єри спричиняють у вікових кризах проблему з'ясування змісту необхідних йому соціальних умов для свого доказового застосування до підростаючої особистості (інакше ідея результативного навчально-виховного впливу залишиться деклараційною й узагальноною для будь-якого вікового періоду). Ці умови є методологічними орієнтирами профілактичної роботи практичних психологів з підлітками і юнаками з метою «пом'якшення», або «згладження», у них кризових явищ. Потенційно такими умовами є наукові уявлення, які базуються на достатньому емпіричному матеріалі, наприклад:

- 1) з'ясування у вікових кризах пріоритетності навчально-виховного впливу (на позитивній чи негативній симптоматиці);
- 2) зіставлення суб'єктивно інтерпретованого підлітками і юнаками піку симптомокомплексу переживань, особливо негативного, з об'єктивно визначеними віковими інтервалами, що вказує на їхню здатність усвідомлювати своє реальне місце в системі вікового розвитку;
- 3) обізнаність підлітків і юнаків у психологічних особливостях власного нинішнього і майбутнього розвитку, що об'єднує різновікових суб'єктів навчання і виховання в подоланні різних перешкод на шляху взаємного особистісного становлення тощо.

Окремі умови, необхідні для ефективної профілактичної роботи в період вікових криз, підліткам, юнакам і дорослим здебільшого відомі, відрізняючись між собою рівнем очікування свого впровадження дорослими. Важливо також з'ясувати взаємозв'язки між симптомами переживань (для кожного гендеру). Тут зауважимо, що поняття «незначущі зв'язки» тотожне поняттю «слабкі зв'язки», а зворотні зв'язки передбачають зростання однієї альтернативи завдяки зниженню виявів іншої.

1.2. Парадигма розвитку переживань вікових криз

Сутністю означеної парадигми є: 1) *повага до особистості будь-якого віку у всіх виявах її позитивних і негативних симптомів*, які відображають у неї трансформаційні світоглядні перетворення в ставленні до себе й навколишньої дійсності; 2) оптимістичний аналіз будь-якої навчально-виховної ситуації, де кожен симптом має право на життєдіяльність.

Для формулювання положень парадигми використано відомі в психології методологічні принципи:

1. Це, передусім, принцип історизму, з приводу якого часто лунають скептичні оцінки типу «давно відомий», «старий». Однак саме він визначає історико-психологічну стабільність розуміння змісту будь-якого психічного явища та можливості реального, а не надуманого прогнозування його потенційного розвитку. Передбачає консервативні (маломінливі) психологічні особливості (у нашому випадку – симптоми), які істотно не залежать від плинності історичного часу й глобальних соціальних трансформацій, що засвідчує в особистості будь-якого віку наявність стійких внутрішніх схильностей (цінностей) як необхідної умови власного самозбереження, пристосування до навколишньої дійсності, а також активного і відповідального перетворювального впливу на неї.
2. Принцип природовідповідності стверджує гармонійність розвитку людини і природи, передбачає динамічну взаємодію між природним і соціальним, механізми якої можна зрозуміти на основі пізнання законів природи. Отже, віковий розвиток, зокрема, особливості переживань підлягають її об'єктивним (природним) закономірностям (фазовість, циклічність). І навпаки, протиставлення людини й природи загострює їх взаємні суперечності, спонукаючи людину до боротьби передусім за одноосібне фізичне виживання, а значить, обмежуючи можливість самопізнання.
3. Принцип людиноцентризму зумовлює максимальне відображення в особистості виявів переживань: 1) розуміння людського життя як головної земної цінності, що виявляється в необхідності адекватного знання про неї, яке не може бути стабільним за сучасних досягнень інформаційних технологій, генетики, психології, науки та викликів глобального світу на основі якісного етапу в її пізнанні; 2) цілісне сприймання всіх

Додаток А

Психологічні бесіди про самостійне розуміння особистістю свого місцеперебування в системі вікового розвитку

Додаток Л.1

Бесіда «Я і дитинство» (для 9–24 р.в.)

1. Тебе задовольняє ставлення дорослих?
 - 1) так;
 - 2) більше так, ніж ні;
 - 3) не маю стійкої думки, оскільки буває всяк (залежно від ситуації);
 - 4) більше ні, ніж так;
 - 5) ні.

Обґрунтуй свою відповідь, наголосивши, про яких дорослих ідеться (батьків, вчителів, сторонніх людей тощо).
2. Ти вважаєш себе дитиною чи дорослим (підкресли свій варіант і проаналізуй його за такою самою шкалою)?
 - 1) так;
 - 2) більше так, ніж ні;
 - 3) не маю стійкої думки, оскільки буває всяк (залежно від ситуації);
 - 4) більше ні, ніж так;
 - 5) ні.

Обґрунтуй свою відповідь.
3. Тобі добре в цьому світі?
 - 1) так;
 - 2) більше так, ніж ні;
 - 3) не маю стійкої думки, оскільки буває всяк (залежно від ситуації);
 - 4) більше ні, ніж так;
 - 5) ні.

Обґрунтуй свою відповідь.
4. Як ти вважаєш: у якому віці сучасна людина може бути самостійною, тобто стверджувати, що вона вже не дитина?

Обґрунтуй свою відповідь.

Додаток К.5
Експрес-опитування: навчально-виховні стереотипи

ППП/б респондента (за бажанням): _____

Вік: _____

Місце роботи (навчання): _____

Інструкція. Шановний (а) _____.

Вашій увазі пропонуються різні світоглядні позиції про зміст повсякденних навчально-виховних стереотипів. Зважаючи на Ваш досвід, просимо оцінити кожне твердження за 5-бальною шкалою: 5 – згодний (а); 4 – швидше згодний (а), ніж незгодний (а); 3 – погоджуюсь лише частково; 2 – швидше незгодний (а), ніж згодний (а); 1 – незгодний (а).

У випадку потреби аргументуйте свою думку: _____

Таблиця К.5.1. Оцінювальні характеристики тверджень про навчально-виховні стереотипи

Твердження	Варіанти оцінювання				
	5	4	3	2	1
Учитель повинен бути організатором					
У батьків обмаль часу, щоб займатися навчанням своїх дітей					
Батькам однаково, що відбувається з їхніми дітьми в школі					
Кожний має жити власним життям. Діти самі повинні зрозуміти, що таке «добро і «зло»					
У школі повинні лише вчити, а не перейматися особистими проблемами учнів					
Ознака доброго виховання – це слухняність підлітків і юнаків					

виявів становлення людини і таке ж реагування на них у світлі досягнень антропології, еволюційної біології, особливо генетики, з'ясування в середині ХХ ст. структури ДНК [81].

4. Принцип проектування та моделювання як завершальний у низці принципів дослідження передбачає уявне, але аргументоване створення можливих симптомів переживань, яких не вистачає в реальній життєдіяльності. При цьому зауважимо, що неможливо повністю встановити їх характеристики в зіставленні з точною віковою хронологією, оскільки людина не може розвиватися, як робот, за законами механіки.

Як наслідок, згідно з *першим положенням* означеної парадигми (*взаємозв'язок нормативних і ненормативних криз*) вікові кризи бувають нормативними і ненормативними: перші – як психогенний чинник у зіставленні з відносними віковими інтервалами, ширшими від своїх календарних назв, вибір яких визначається кульмінаційним перебігом симптоматики переживань, характеризуються циклічною взаємозаміною із суміжними стабільними періодами; другі – властиві будь-якому віковому періоду (кризовому чи стабільному). Обидві кризи об'єднуються під назвою «життєві кризи» як їх основні різновиди, оскільки життєвий шлях особистості зіставляється з конкретними віковими етапами, незалежними від будь-яких історико-соціальних умов (їх віковий збіг лише ускладнює кризовий розвиток).

Згідно з *другим положенням* (*динамічне співвідношення базових симптомів нормативних і ненормативних криз*) у загальній симптоматиці вікових криз існують базові симптоми (позитивні і негативні) нормативних (підліткової, юнацької, входження в дорослість) і ненормативних криз (комбіновані негативні симптоми), кількісно однакові, але різні за віковим змістом. Зв'язок між ними здійснюється через їх негативні симптомокомплекси.

Згідно з *третьим положенням* (*зворотній зв'язок негативних і позитивних симптомів нормативних криз*) негативні зміни в підростаючої особистості є тінювим, зворотним боком її позитивних перетворень (Л. Виготський). Априорі кожний позитивний симптом у період вікових криз перебуває у сфері потужного адресного впливу певного для себе негативного симптому.

Згідно з *четвертим положенням* (*адекватність навчально-виховного впливу базовим симптомам вікових криз*) існує низка необхідних умов для профілактичного впровадження у вікових кризах результативного особистісно-орієнтованого впливу на

підростаючу особистість при активній соціальній протидії їм несприятливих повсякденних навчально-виховних реалій і стереотипів життєдіяльності.

Ці положення визначили створення такого понятійного апарату:

1. Симптом як позначення окремого переживання, що вказує на клінічну фрагментарну картину перебігу вікового розвитку.
2. Показники динаміки симптомів (частота і сила виявів).
3. Критерії визначення змісту симптомів (зіставлення теоретичної інформації з емпіричними даними, зокрема суб'єктивно інтерпретованими підлітками і юнаками особливостями своїх переживань).
4. Нормативні кризи, або об'єктивні, закономірні (перехідні періоди між суміжними стабільними періодами).
5. Ненормативні кризи, або суб'єктивні (потенційно можливі в будь-якому віковому періоді).
6. Термінологія віку:
 - 1) віковий інтервал – це хронологічний ряд, що обмежується одним календарним роком (11–12; 12–13 рр. тощо);
 - 2) віковий період – сукупність вікових інтервалів, які уособлюють тривалість вікових криз;
 - 3) віковий діапазон – умовно вибрана сукупність вікових інтервалів, які можуть уособлювати різні вікові періоди.
7. Структура симптомокомплексу нормативних криз (симптоми):
 - 1) загальні – низка всіх можливих симптомів;
 - 2) основні (базові) – типові, супутні та фонові (позитивні і негативні);
 - 3) типові – пікові та домінантні симптоми кризового періоду, які збігаються за силою і частотою виявів;
 - 4) супутні – домінантні негативні та позитивні симптоми, які не збігаються з піковою симптоматикою в певному кризовому періоді та детермінують у ньому типову симптоматику (окремо – позитивну і негативну), причому частота виявів, як правило, домінує над їх силою;
 - 5) нетипові, або фонові (тло-симптоматика), – це негативні та позитивні симптоми, які мають найменші частоту і силу виявів у кризовому періоді (антипод типової симптоматики, який, однак, є прихованим активним стимулом типових і супутніх симптомів);

Додаток К.4 Експрес-опитування: навчально-виховні реалії

ППП/б респондента (за бажанням): _____

Вік: _____

Місце роботи (навчання): _____

Інструкція. Шановний (а) _____.

Вашій увазі пропонуються різні точки світоглядні позиції про зміст повсякденних навчально-виховних реалій. Зважаючи на Ваш досвід, просимо оцінити кожне твердження за 5-бальною шкалою: 5 – згодний (а); 4 – швидше згодний (а), ніж незгодний (а); 3 – погоджуюсь лише частково; 2 – швидше незгодний (а), ніж згодний (а); 1 – незгодний (а).

У випадку потреби аргументуйте свою думку: _____

Таблиця К.4.1. Оцінювальні характеристики тверджень про навчально-виховні реалії

Твердження	Варіанти оцінювання				
	5	4	3	2	1
Різні покоління не можуть бути повністю схожими між собою					
Кожен учитель по-різному розуміє свою роль у навчанні та вихованні учнів					
Відмінність між педагогами пояснюється різним рівнем їх інтелекту і матеріальних можливостей					
Учитель може бути або «добрим», або «поганим»					
Учителі часто розчаровуються у своїй роботі з усіма подальшими наслідками					
У вчителя немає необхідних умов і достатнього часу для педагогічної творчості					
Кваліфікований учитель – це авторитарний учитель					

Я вважаю, що _____

5. «Купи-продай» – відсутність власного створення матеріальних чи духовних продуктів; лихварство.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

6. Інфантилізм – побутова байдужість, неохайне ставлення до потреб, інтересів оточення, а ще більше – небажання організувати власну життєдіяльність.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

7. Кримінальні уявлення – це примітивізм мислення та поведінки; поєднання всіх відомих Вам негативних виявів; відображення і зміцнення світогляду окремих представників старших поколінь, які є прихильниками життєвих цінностей «не висовуйся», «як усі» тощо.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

8. Соціальний «дебілізм» – це результат взаємовпливу всіх негативних симптомів (як у кримінальних уявленнях).

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

- 6) пікові – позитивні та негативні симптоми, які найбільше виявляються в окремому віковому інтервалі порівняно з іншими інтервалами кризового періоду;
- 7) домінантні – полярні симптоми, які порівняно з іншими симптомами мають найбільший вияв в окремому віковому інтервалі кризового періоду;
- 8) провідні домінанти – симптоми, властиві більше, ніж одному інтервалу в певному кризовому періоді;
- 9) «домінанти-лідери»: у низці провідних домінант – це типові позитивні і негативні симптоми з максимальними виявами в будь-якому віковому періоді, які, взаємодіючи із симптомами ненормативних криз, послаблюють позитивні або стабілізують негативні, визначаючи перспективи переживань;
- 10) «симптоми-аутсайтери» – нетипові (епізодичні та мінімальні) вияви позитивних і негативних симптомів у фоновій симптоматиці (істотно не впливають на розвиток).

8. Структура симптомокомплексу ненормативних криз (позитивні симптоми – відсутні):

- 1) основні (базові) – це ситуативні комбіновані негативні симптоми в будь-якому віковому періоді;
- 2) домінантні, або типові, симптоми, які порівняно з іншими симптомами мають найбільші вияви в окремому віковому інтервалі вікового періоду;
- 3) провідні домінанти – симптоми, властиві більше, ніж одному інтервалу в певному віковому періоді (в одному – перехідному або двох – перехідному і суміжному з ним стабільному);
- 4) нетипові, або фонові (гло-симптоматика), – негативні симптоми з найменшими виявами (антипод домінантної симптоматики).

Спільність базових симптомів усіх нормативних криз дозволяє створити їх динамічну психологічну модель (рис. 1.1), яка демонструє передусім вікове та особистісне призначення базової негативної симптоматики, рівень розвитку якої визначає найближчі перспективи вже позитивних симптомів, часто – прихованих.

Типові симптоми характеризуються максимальними частотою і силою виявів, супутні – їх відносною паритетністю, а фонові – мінімальними показниками.

До базового симптомокомплексу нормативних криз входять:

1. Позитивні симптоми: вимогливість, відвертість, відповідальність, гордість за власні досягнення, дитяча безпосередність,

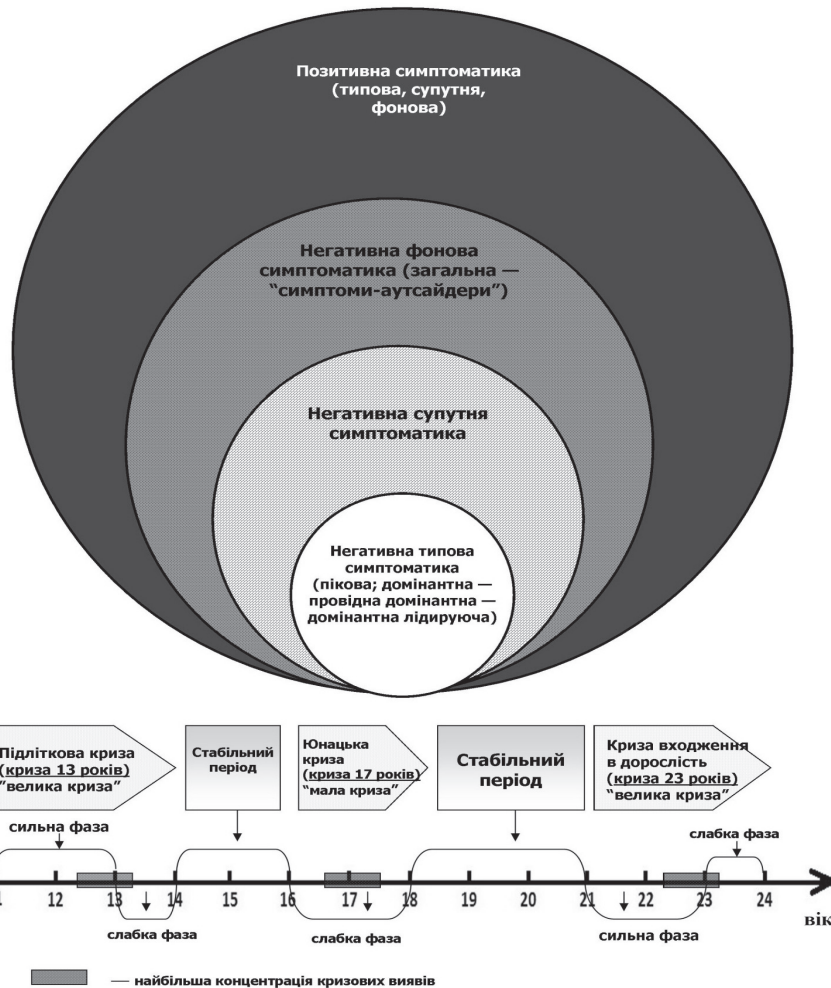

Рис. 1.1. Динамічна психологічна модель вікових нормативних криз (підліткової кризи, юнацької кризи, входження в дорослість)

Додаток К.3 Експрес-опитування: симптоматика переживань ненормативних криз

ППП/б респондента (зазначається за бажанням): _____

Вік: _____

Місце роботи (навчання): _____

Інструкція. Шановний (а) _____.

Вашій увазі пропонуються вихідні понятійні визначення симптоматики переживань особистості. Беручи до уваги Ваші уявлення про них, просимо оцінити кожне твердження за 5-бальною шкалою: 5 – згодний (а); 4 – швидше згодний (а), ніж незгодний (а); 3 – погоджуюсь лише частково; 2 – швидше незгодний (а), ніж згодний (а); 1 – незгодний (а).

У випадку потреби аргументуйте свою думку.

1. Віртуальне світосприймання: у спогляданні екранних напружених подій, де героїв зображають актори, домінує неприродність, яка мало схожа на реальність, унаслідок чого формується її «екранне бачення», тобто відбувається перенесення реальних подій у віртуальний світ через «ігрову фізичну силу» як спосіб впливу на будь-яких персонажів (позитивних і негативних), які набувають деформованого, спотвореного вигляду.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

2. Брутальні словесні штампи – це використання лайливих слів у повсякденному спілкуванні.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

3. Злісні навмисні вчинки – це агресивне ставлення до певної особи, що супроводжується ідентифікацією себе зі зловмисником, а не жертвою.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Я вважаю, що _____

4. Максимальний зиск – це стабілізація ситуативної життєдіяльності, яка залежить від вигідних перспектив.

1 _____ 2 _____ 3 _____ 4 _____ 5 _____

Якщо потрібно зробити уточнення, то стисло аргументуй свій вибір: _____

6. Спробуй згадати, чи були в тебе в колись періоди зміни життєвих інтересів (скажи хоча б орієнтовно). Підкресли потрібний варіант (числа позначають життєвий вік):

11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24 pp.

Якщо потрібно зробити уточнення, то стисло аргументуй свій вибір: _____

7. Спробуй згадати, які причини спонукали тебе до зміни інтересів (якщо таке було). Підкресли потрібну відповідь, визначивши рейтинг у порядку спадання:

батьки __; ровесники __; школа __; інші дорослі __; інші причини __.

Якщо потрібно зробити уточнення, то стисло аргументуй свій вибір.

8. Назви причини, якими мотивуються твої сьогоднішні інтереси. Підкресли потрібну відповідь, визначивши рейтинг у порядку спадання:

1) загальний розвиток – __; 2) професійне зростання – __; 3) особисте благополуччя – __; 4) бажання самоствердитися – __; 5) інші причини – __.

Якщо потрібно зробити уточнення, то стисло аргументуй свій вибір: _____

9. Ти вважаєш себе цікавою для інших особою (підкресли потрібний варіант)?

1) так; 2) більше так, ніж ні; 3) не маю стійкої думки, буває всяк (залежно від ситуації); 4) більше ні, ніж так; 5) ні.

Спробуй аргументувати свою відповідь: _____

домагання ролі дорослого, оптимізм, організованість, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати, уміння співпереживати, уміння співпрацювати, упертість як наполегливість, усвідомлення рольової позиції учня (7–16/17 pp.) або в нашому випадку, як правило, ролі студента (16/17–23/24 pp.).

2. Негативні симптоми:

- 1) блок активного самоствердження підростаючої особистості у відносинах, або блок АС (дратівливість, жорстокість, зухвалість, індивідуалізм, корисливість, лихослів'я, пристосовництво, хвастощі, хитрість);
- 2) блок пасивного самоствердження підростаючої особистості у відносинах, або блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм, заздрість, зарозумілість, пізнавальна обмеженість);
- 3) блок нейтрального (вичікувального) ставлення підростаючої особистості до соціального оточення, або блок НС (байдужість, лінощі, недбалість), як необхідна умова для прогресування будь-якої симптоматики, що залежить від власної активної життєвої позиції та значущих соціальних впливів.

Властивості базового симптомокомплексу нормативних криз:

- 1) полярність (негативні і позитивні симптоми з двома різновидами альтернативних виявів);
- 2) природність (закономірність, тобто демонстрація поступальності розвитку симптомів);
- 3) трифазова динаміка (свідчення відносної стійкості симптомів, а отже, їх потенційна прогнозованість);
- 4) унікальність симптомів;
- 5) перспективи переживань (домінантна, помірна, слабка), сутність яких полягає в розвитку позитивних симптомів, прихованих за негативними.

Базовий симптомокомплекс ненормативних криз, як результат комбінування передусім симптомів нормативних криз, є таким: брутальні словесні штампі, віртуальне світосприймання, злісні навмисні вчинки, інфантилізм, кримінальні уявлення, «купи-продай», максимальна корисливість, «соціальний дебілізм».

Цей симптомокомплекс також має свої властивості:

- 1) позначення недостатнього розвитку позитивних симптомів нормативних криз і, навпаки, – прогресування негативних;

відображення несприятливого впливу навчально-виховних реалій і стереотипів на відносну рівновагу позитивних і негативних симптомів нормативних криз;

- 2) відсутність фазовості в розвитку – свідчення нестійкості або ситуативності переживань, а отже, слабкої прогнозованості як наслідок короткотривалої або довготривалої сприятливої (несприятливої) соціалізації, у якій вирішальну роль відіграє найближче оточення (сім'я);
- 3) мінливість впливу на негативні симптоми нормативних криз, що залежить від особливостей соціалізації з вирішальним впливом знову ж таки найближчого оточення;
- 4) полярність характеристик («прихований – неприхований», «стійкий – нестійкий»), зміст яких є однотипним (на відміну від аналогічних характеристик симптомів нормативних криз);

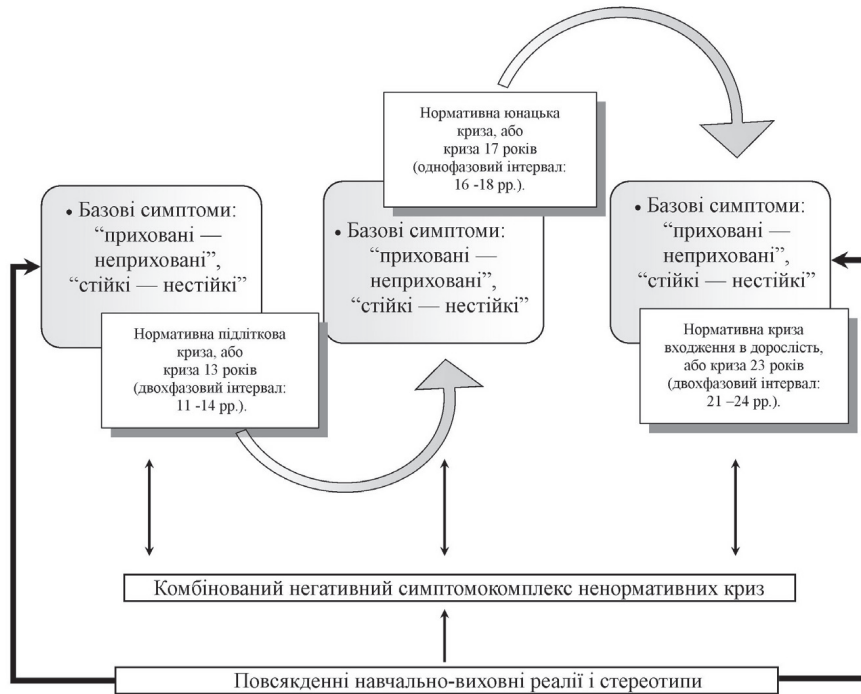

Рис. 1.2. Динамічна психологічна модель нормативних і ненормативних криз у підлітковому і юнацькому віці

Додаток К.2

Анкета «Світ твоїх вікових захоплень» (для 17–22 р.в.)

Стать _____

Вік _____

1. Які сфери духовної діяльності зараз мають для тебе найбільший інтерес (визнач у порядку спадання їх рейтинг типу 1, 2, 3 і т. д.)?

- 1) література — __; 2) декоративне мистецтво — __;
- 3) живопис — __; 4) музика — __; 5) графіка — __; 6) хореографія — __;
- 7) театр — __; 8) фотографія — __; 9) кіно — __; 10) телебачення — __; 11) естрада — __; 12) цирк — __; 13) скульптура — __;
- 14) архітектура — __; 15) інші варіанти — __.

Спробуй обґрунтувати свій вибір за першими трьома позиціями, указавши, наприклад, конкретні твори (якщо це література тощо).

2. Чи є в цьому переліку такі варіанти (згідно з п. 1), які могли б потенційно тебе зацікавити (визнач у порядку спадання їх рейтинг типу 1, 2, 3 тощо)?

- 1) література — __; 2) декоративне мистецтво — __;
- 3) живопис — __; 4) музика — __; 5) графіка — __; 6) хореографія — __;
- 7) театр — __; 8) фотографія — __; 9) кіно — __; 10) телебачення — __; 11) естрада — __; 12) цирк — __; 13) скульптура — __;
- 14) архітектура — __; 15) інші варіанти — __.

Спробуй обґрунтувати свою відповідь за першими трьома позиціями.

3. Твої інтереси за цими позиціями є професійними чи ситуативними (згідно з п. 1)? Підкресли свій варіант:

- 1) так; 2) більше так, ніж ні; 3) не маю стійкої позиції, оскільки буває всяк (залежно від ситуації); 4) більше ні, ніж так; 5) ні.

4. Свої інтереси до навколишньої дійсності ти вважаєш стійкими? Підкресли потрібний варіант:

- 1) так; 2) більше так, ніж ні; 3) не маю стійкої позиції, оскільки буває всяк (залежно від ситуації); 4) більше ні, ніж так; 5) ні.

5. Спробуй згадати, як давно визначилися твої життєві уподобання (скажи хоча б орієнтовно). Підкресли потрібний варіант (числа позначають життєвий вік):

- 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24 pp.

Додаток К

Опитувальники для виявлення в особистості рівня гендерного суб'єктивного усвідомлення значущості певних вікових періодів для свого становлення

Додаток К.1

Анкета «Світ твоїх захоплень» (для 9–22 р.в.)

Стать _____
Вік _____

1. Визнач світ своїх захоплень, поставивши кожному запропонованому варіанту ступінь значущості (1 – найвищий ступінь, 2 – менший, 3 тощо):

1) кіно – __; 2) театр – __; 3) живопис – __; 4) архітектура – __;
5) телебачення – __; 6) культура – __; 7) графіка – __;
8) музика – __; 9) література – __.

2. Спробуй конкретизувати свій вибір за першими трьома позиціями (наприклад, якщо вибрав літературу, то про який твір ідеться, тощо).

3. Підкресли в цьому переліку назви (згідно п. 1), з якими ти незнайомий (а), але вони для тебе цікаві (якщо такі є):

1) кіно – __; 2) театр – __; 3) живопис – __; 4) архітектура – __;
5) телебачення – __; 6) культура – __; 7) графіка – __;
8) музика – __; 9) література – __.

4. Згадай, які інтереси були в тебе раніше (вони тебе зараз не хвилюють або мало хвилюють) і як давно це було.

5. Як ти гадаєш, оточуюче тебе інформаційне середовище (засоби масової інформації – телебачення, преса тощо) є агресивним (варіант відповіді підкресли)?

6. Як ти гадаєш, твої ровесники схильні до агресивності (відповідь підкресли)?

7. А ти схильний (а) до агресивності (відповідь підкресли)?

1) так; 2) не знаю; 3) ні.

8. Ти вважаєш себе самокритичним (ою) (відповідь підкресли)?

1) так; 2) не знаю; 3) ні.

5) основні перспективи переживань як результат взаємовпливу негативних симптомів та необхідні умови моделювання потенційного розвитку: а) домінантна – стійкий, навіть навмисне малоконтрольований розвиток, що виявляється в усвідомленому, часто агресивному протиставленні себе оточенню; б) помірна – стійкий, але контрольований розвиток, що виявляється в усвідомленому, вибіркового, іноді агресивному протиставленні себе оточенню; в) слабка – ситуативний, більше контрольований і неагресивний (усвідомлений або неусвідомлений) розвиток як наслідок тимчасового незадоволення оточенням. Активну взаємодію базових симптомокомплексів обох криз покладено в основу їх динамічної психологічної моделі (рис. 1.2).

На моделі видно, що симптоми нормативних криз, перебуваючи в різній ієрархічній залежності, позначають свій можливий взаємоперехід у межах типового, супутнього та фонового симптомокомплексів у ситуації активованого повсякденними навчально-виховними реаліями і стереотипами комбінованого симптомокомплексу ненормативних криз [128; 158; 159].

Таким чином, провідне смислове призначення концепції симптомокомплексів переживань вікових криз полягає: 1) у доказовому гендерному розмежуванні структурно-функціональних особливостей базових симптомів вікових криз (нормативних і ненормативних); 2) у такому ж їх розмежуванні із суміжними стабільними періодами.

Базові симптомокомплекси вікових нормативних криз (підлітковий вік – початковий етап дорослості)

2.1. Структура симптомокомплексу кризи 13 років: двофазовий перебіг

Ці симптомокомплекси мають чіткі гендерні особливості, тому спочатку розглянемо їх психологічний зміст у дівчат.

Так, у базовому симптомокомплексі є 13 універсальних складових (5 позитивних і 8 негативних), у яких пікові (кульмінаційні) вияви потенційно можуть повторитися в межах окремого року або іншого більш тривалого вікового діапазону, причому зі значною перервою. Наприклад, упертість як неслухняність, недбалість (13–14 рр.), гордість за власні досягнення (10–11 рр.), уміння співпрацювати (11–12 рр.), переживання власних успіхів чи невдач, лінощі (11, 14 р.в.), домагання ролі дорослого (11–13 рр.), байдужість, старанність (11–14 рр.), заздрість (9, 11 рр.), пристосовництво (11, 14 рр.), лихослів'я, дратівливість (11, 13 рр.).

Отже, в 11 р.в. уперше після кризи 7 років (до стабілізації в 13 р.в.) негативний симптомокомплекс кількісно переважає позитивний, сигналізуючи оточенню (передусім – сім'ї) про своє кількісне збільшення, яке після досягнення 13 р.в. потенційно передбачає якісні перетворення вже в позитивній симптоматиці, реальна відсутність яких ускладнює перебіг кризового розвитку. Це своєрідне приховане соціальне попередження оточенню про неприпустимість ілюзій щодо благополучності вікового розвитку, які (ілюзії) в 11–13 р.в. на переході особистості в нормативну вікову кризу тимчасово спроможні приховати справжній стан подій.

листочком, який несе вітер, і всім байдуже: «Летить? Ну і нехай». Безтурботні дні, які з такою радістю згадуються.

Зрештою, це гра, відпочинок, розвиток, двері до дорослого життя: як відкриємо їх, так і заведемо в нього. Скалічене дитинство – скалічена людина. Нещасними є діти, яким «навішують» масу обов'язків.

Дитинство має колись закінчуватись – і все зникає, крім батьківської любові та ласки. Кожна людина завжди пам'ятає його як найбільш прекрасний, незабутній момент існування на планеті. Його не можна викинути з пам'яті, бо це наша душа. У нього повертатися ніколи не пізно, оскільки в дорослих заховані дитячі риси. Воно залишається у спогадах, зігріває, дає наснагу, визначає подальше життя, живе в нас, і це робить іноді нас безтурботними та щасливими – воно було і буде з нами, слідує тінню, і ніщо не зможе нас розлучити. Ним потрібно дорожити. Діти не розуміють, як добре бути дитиною. Не поспішайте бути дорослими, не пришвидшуйте події, бо дитинство і так не повернеш. З часом воно само нас відпустить. Спочатку цього не усвідомлюємо, а потім жалкуємо, думками повертаємось у нього, усе частіше згадуючи дитячі мрії, які колись переповняли серце, а у важкі хвилини хочеться забутись, пригорнувшись до мами і батька, відчувши дотик їх ласкавих рук, побачивши чарівну усмішку.

Діти, насолоджуйтесь дитинством. Пам'ятайте, що з віком у багатьох дорослих зростає ностальгія за дитячими роками, їх моральністю, особливо на зламі життєвих поворотів, коли переосмислюється теперішнє і можливе майбутнє. Якби для всіх дорослих це було б важливо, то більш гармонічним було б наше життя, і все, що оточує нас.

Додаток И

Узагальнена суб'єктивна характеристика дитинства в 17–23 р.в. (зі збереженням стилістики підлітків і юнаків)

У кожного з нас дитинство різне. Без нього немає самодостатності. Людина без дитинства – це дерево без коріння. Дитина має бути дитиною, перед тим як стати дорослою. Це допомагає їй повноцінно усвідомити обов'язки дорослого. Щастить тим, хто провів дитинство у взаємоповазі, розумінні, радості, любові. Заради нього варто було з'явитися на світ. Його згадують з усмішкою і хочуть повернутися туди хоча б на мить, перейнятися безтурботністю, радіти іграшкам, метелику на квітці. Воно ніколи не полишає нас, навіть у старечому віці. Про нього розповідають дітям, онукам. Це найприємніші миті в житті – золота пора, рожевий колір, своєрідна країна-казка життя людського, далека від дорослої реальності: можливість просто жити, не думаючи про клопоти, коли всі піклуються про тебе; перші слова, думки, знання, досягнення, невдачі й розчарування, перші обійми, помилки, зошити і підручники, книги; світлий час, гарні й чисті мрії про чарівного принца, про щастя і любов, казкові дні, а особливо ночі, коли між зорями носяться крилаті коні; криниця добрих спогадів, моральних настанов, совісті, шлях у майбутнє, слабкість, шум дітей, галас, радість і сльози, прагнення стати дорослим, острів щасливого життя, найкраще місце на Землі, окремий світ.

Це засвоєння соціального досвіду дорослих, норм поведінки, час для фізичного розвитку, величезний запас природності, який, на жаль, псується і забувається у зв'язку з дорослістю. Це життя дорослих у мініатюрі. Там можна робити всякі дурниці, наприклад, бігати в лісі, постійно гратися і не думати про майбутні проблеми, що одягнути, робити, поїсти...

Там вчать слухняності, відповідальності, перших кроків до самостійного майбутнього, пізнання людей, людської поведінки, закладають підвалини характеру. Там насолоджуєшся життям, дивиєшся навколишньому світові, віриш у неможливе. Там кожна дитина мріє кимось бути, але мало думає, що для цього потрібно цілеспрямовано навчатися, а не безцільно витратити і так коротке життя.

Там здається, що світ добрий і крутиться навколо тебе, а всі люблять один одного, і в тебе буде щасливе життя. Почуваєшся

Пікові вияви різних симптомів можуть збігатися, що свідчить про проблемність диференціації цих симптомів. Або ж симптоми будуть розгортатися як синусоїдна лінія (хвилеподібно): типовим прикладом є впертість з полярними виявами (неслухняність і наполегливість). На тлі максимальних виявів симптомів 11–14 р.в. у вікових інтервалах визначаються домінантні симптоми як загальні орієнтири їх вікового розвитку:

- 1) 11–12 рр.: позитивні – гордість за власні досягнення, переживання власних успіхів чи невдач, уміння співпереживати; негативні – негативізм і пристосовництво;
- 2) 12–13 рр.: позитивні – упертість як наполегливість, організованість, переживання власних успіхів чи невдач; негативні – індивідуалізм і байдужість як єдиний симптом, який потенційно спроможний інтенсивно прогресувати;
- 3) 13–14 рр.: позитивні – усвідомлення рольової позиції учня, домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності; негативні – хитрість, упертість як неслухняність, недбалість і драгівливість;
- 4) 14–15 рр.: позитивні – уміння співпереживати; негативні – пізнавальна обмеженість, лінощі, зухвалість.

На їх основі виокремлюються провідні домінантні симптоми (найбільш повторювані), або вікові орієнтири в 11–14 р.в. (позитивні – 2; негативні відсутні, що свідчить про їх ситуативність):

- 1) переживання власних успіхів чи невдач – повторюється в 11–13 рр.;
- 2) уміння співпереживати – повторюється на вході (11–12 рр.) та виході з кризи (14–15 рр.).

Таке поінтервальне зіставлення симптомів, особливо провідних домінантних, свідчить про «розмитість» (нечіткість виявів) негативного й відносно чіткість позитивного симптомокомплексу.

Складові попереднього негативного семизір'я кризи 7 років поступово видозмінюються, набуваючи власної, несхожої між собою динаміки, наприклад: після 13 р.в. зарозумілість порівняно з іншими симптомами стрімко зменшується, а її супутніми ознаками стають негативізм, індивідуалізм, лінощі, хвастощі. Стрімко прогресує пізнавальна обмеженість, що виявляється у втраті інтересу до навчання, зокрема, у небажанні працювати самостійно, виконувати додаткові завдання і особливо у вживанні ненормативної лексики (стабілізується до 15 р.в.). Схожі тенденції властиві

динаміці корисливості, зухвалості. Посилюються впертість як неслухняність, недбалість, які змінюють хитрощі – домінанта негативного симптомокомплексу. До супутніх симптомів додаються пристосовництво, жорстокість. Знижується вияв лихослів'я, індивідуалізму, негативізму, хвастощів. У цілому з 14 р.в. негативний симптомокомплекс поступово втрачає у виявах.

Серед типових негативних симптомів лише п'ять (зарозумілість, лихослів'я, корисливість, байдужість, зухвалість) безпосередньо впливають на зміст усвідомлення рольової позиції учня. Це свідчення відносної невизначеності нинішнього і майбутнього шкільного статусу, який балансує на межі між наступним успішним розумінням рольової позиції учня з властивими йому обов'язками і його відвертим знеціненням, що забезпечує або перспективу позитивних переживань, а отже, вчасний вихід з кризи, або результативність асоціальних впливів, тобто ускладнення позитивного і зміцнення негативного симптомокомплексів.

Така аритмічна динаміка переживань демонструє наявність у кризі 13 років двох фаз, де перша фаза, або сильна, витоки якої лежать у кризі 7 років, формується в 11–12 рр. Вона має таку первинну структуру:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: усвідомлення рольової позиції учня, прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого; 2) супутні: старанність, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів або невдач, оптимізм, відповідальність, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (дратівливість, хитрість); блок ПС (зарозумілість, упертість як неслухняність); блок ПС (недбалість, байдужість); 2) супутні: хвастощі, лінощі, індивідуалізм, негативізм.

Друга фаза (слабка) незначно зміцнює попередню появою до 14 р.в. нових симптомів та їх стабілізацією:

1. Позитивні: 1) типові: уміння співпереживати; 2) супутні: організованість.
2. Негативні: 1) типові: блок АС (зухвалість, лихослів'я, корисливість); блок ПС (пізнавальна обмеженість); блок НС (лінощі); 2) супутні: пристосовництво, жорстокість.

Як наслідок, до кінця 14 р.в. визначається остаточна структура симптомокомплексу кризи 13 років (дод. Е.1 і Ж.1):

Додаток 3.3 Аналітичне спостереження за несприятливими повсякденними навчально-виховними стереотипами

Інструкція. Шановний (а) _____.
Просимо Вас, виходячи з власного досвіду та досвіду інших осіб, у довільній формі описати в графі «Параметри» зміст указаних навчально-виховних стереотипів.

Таблиця 3.3.1. Карта спостережень за навчально-виховними стереотипами

Навчально-виховні стереотипи	Параметри
Кожний педагог має бути організатором	
Зайнятість батьків	
Байдужість батьків до навчання і виховання	
Нівелювання позитивних переживань	
Абсолютизація навчально-виховного впливу	
Підлітки і юнаки мають бути слухняними	

Додаток 3.2
Аналітичне спостереження
за несприятливими повсякденними
навчально-виховними реаліями

Інструкція. Шановний (а) _____.

Просимо Вас, виходячи з власного досвіду та досвіду інших осіб, у довільній формі описати в графі «Параметри» зміст указаних навчально-виховних реалій.

Таблиця 3.2.1. Карта спостережень за навчально-виховними реаліями

Навчально-виховні реалії	Параметри
Відсутність повної схожості між поколіннями навіть у межах незначного вікового інтервалу	
Розшарування педагогічної свідомості, або поляризація розуміння навчально-виховних функцій педагогами як основних суб'єктів навчання і виховання	
Майнова та інтелектуальна диференціація педагогів і поляризоване розуміння ними своєї соціальної ролі	
Полярні уявлення підлітків і юнаків про типологію педагогів (більше байдужі або жалісливі, ніж приязні чи неприязні)	
Професійне розчарування, або переорієнтація педагогів з мети професійної діяльності на розв'язання особистих проблем	
Формування навчально-виховної ситуації «повинен» на авторитарних засадах (блокування можливостей творчої діяльності)	
Владність і педагогічний авторитаризм, або зміцнення взаємних уявлень про результативність авторитаризму	

1. Позитивні симптоми: 1) типові: усвідомлення рольової позиції учня, прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): старанність, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів або невдач, оптимізм, гордість за власні досягнення, відповідальність, організованість.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (дратівливість, хитрість, зухвалість, лихослів'я, корисливість); блок ПС (упертість як неслухняність, зарозумілість, пізнавальна обмеженість); блок НС (недбалість, байдужість, лінощі); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): індивідуалізм, хвастощі, негативізм, пристосовництво, жорстокість.

Отже, симптомокомплекс кризи 13 років залежно від особливостей двохфазового перебігу та співвідношення полярних симптомів концентрується більше у 12–14 р.в. із домінуванням у 13 р.в. негативної симптоматики: якщо типова негативна симптоматика поступово стабілізується, то супутня спадає, тобто симптомокомплекс у пік кризи 13 років дедалі поляризується. Очевидним є кількісне домінування типової негативної симптоматики над типовою позитивною (11 : 4). Водночас незначна перевага супутніх позитивних симптомів над супутніми негативними (7 : 5) потенційно зумовлює вчасний після досягнення 14 р.в. вихід із кризового періоду.

Негативні типові симптоми в 11–13 рр. потужніше домінують над позитивними типовими, ніж після досягнення 13 р.в. (табл. 2.1): 1) Д (домінантний вплив); 2) П (помірний); 3) С (слабкий).

Із кризи 7 років стабільними за формою залишилися хитрість (домінанта), упертість як неслухняність, недбалість, драгівливість, лінощі. Знижується негативізм, і особливо хвастощі – супутні негативні симптоми як основні відмінності в переживаннях кризи 13 років.

У 13 р.в. місце симптомів, які зазначені вище, та лінощів заступають зарозумілість (домінанта), лихослів'я, байдужість: якщо в кризі 7 років основна негативна симптоматика містить сім показників, то в 16 р.в. їх 11, серед яких п'ять – зовсім нові: лихослів'я, зарозумілість, байдужість, зухвалість і пізнавальна обмеженість, а інші у відповідь на незадоволення, передусім, прагнення самостійності поступово трансформуються із ситуативних неприємних на приховані або навмисні демонстративні.

Таблиця 2.1. Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів у дівчат 11–14-річного віку

Симптоми	Усвідомлення рольової позиції учня	Прагнення до самостійності	Домагання ролі дорослого	Уміння співпереживати
Упертість як неслухняність	С	С	П	П
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д
Дратівливість	С	П	С	П
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д
Хитрість	С	П	П	П
Недбалість	С	С	П	П
Байдужість	Д	Д	Д	Д
Зухвалість	П	С	П	П
Пізнавальна обмеженість	С	П	П	П
Лінощі	С	П	П	С
Корисливість	Д	Д	Д	Д

Базовий симптомокомплекс хлопців також має свої особливості, наприклад: максимальні за виявами симптоми, як і в дівчат, концентруються в таких вікових інтервалах:

- 1) 9–12 рр.: вимогливість (пік – 12 р.в.);
- 2) 10–13 рр.: упертість як наполегливість, організованість, відповідалність, гордість за власні досягнення, уміння самоконтролю переживання власних успіхів (невдач), зухвалість, корисливість, пізнавальна обмеженість, жорстокість, заздрість, пристосовництво (пік – 11 р.в.), оптимізм, (пік – 13 р.в.);
- 3) 10–14 рр.: упертість як неслухняність (пік – 14 р.в), усвідомлення рольової позиції учня, зухвалість, байдужість, індивідуалізм, зарозумілість, старанність (пік – 11 р.в.);
- 4) 11–14 рр.: лінощі, лихослів'я, вміння самооцінювати (пік – 13 р.в.), прагнення до самостійності, уміння співпрацювати (пік – 12 р.в.);
- 5) 11–15 рр.: відвертість (пік – 14 р.в.);
- 6) 12–14 рр.: дратівливість, організованість, хитрість (пік – 13 р.в.);
- 7) 12–15 рр.: недбалість (пік – 14 р.в.), негативізм (пік – 14 р.в.), уміння співпереживати (пік – 12 р.в.), домагання ролі дорослого (пік – 14 р.в.).

Додаток 3 Аналітичні спостереження

Додаток 3.1 Аналітичне спостереження за симптоматикою переживань ненормативних криз

Інструкція. Шановний (а) _____.

Просимо Вас, виходячи з власного досвіду та досвіду інших осіб, позначити знаком (+) навпроти кожного симптому переживань, як комбінованого життєвого явища (по вертикалі), його потенційні складові (по горизонталі).

Таблиця 3.1.1. Карта спостережень за виявами комбінованих симптомів ненормативних криз

Симптом	Віртуальне світосприймання	Брутальні словесні штампи	Злісні навмисні вчинки	Максимальний зиск	«Купи-продай»	Інфантілізм	Кримінальні уявлення	Соціальний «дебілізм»
Байдужість								
Дратівливість								
Жорстокість								
Заздрість								
Зарозумілість								
Зухвалість								
Індивідуалізм								
Корисливість								
Лінощі								
Лихослів'я								
Негативізм								
Недбалість								
Пізнавальна обмеженість								
Пристосовництво								
Упертість як неслухняність								
Хитрість								
Хвастощі								

Таблиця Ж.2. Частота (Ч) і сила (С) виявів супутніх симптомокомплексів вікових нормативних криз (хлопці-підлітки, юнаки, чоловіки)

Криза 13 років	Ч	С	Криза 17 років	Ч	С	Криза 23 років	Ч	С
Позитивні симптоми:			Позитивні симптоми:			Позитивні симптоми:		
1. Уміння самоконтролю	+	-	1. Уміння самоконтролю	+	-	1. Уміння самоконтролю	-	+
2. Гордість за власні досягнення	+	-	2. Уміння самооцінювати	+	-	2. Уміння самооцінювати	-	+
3. Уміння співпрацювати	+	-	3. Відвертість	+	-	3. Домагання ролі дорослого	-	+
4. Переживання власних успіхів чи невдач	+	-						
5. Усвідомлення рольової позиції учня	+	-						
6. Прагнення до самостійності	+	-						
7. Старанність	+	-						
Негативні симптоми:			Негативні симптоми:			Негативні симптоми:		
1. Індивідуалізм	+	-	1. Хитрість	+	-	1. Хитрість	-	+
2. Пізнавальна обмеженість	+	-	2. Недбалість	-	+	2. Пізнавальна обмеженість	-	+
3. Жорстокість	+	-	3. Жорстокість	+	-			
4. Корисливість	+	-	4. Корисливість	-	+			
5. Зухвалість	-	-	5. Зухвалість	-	+			
6. Пристосовництво	-	+						

Примітка: + домінантні вияви; - неістотні вияви.

Найбільше пікових (кульмінаційних) виявів фіксується в 11 р.в. (19) та 13 р.в. (7), сумарно – 26. У 11-річних дівчат їх трохи менше (11), що пояснюється, зокрема, вищим рівнем відвертості в хлопців. Негативні (зухвалість, байдужість, корисливість, індивідуалізм, жорстокість, пізнавальна обмеженість, заздрість, пристосовництво, зарозумілість) і позитивні симптоми (упертість як наполегливість, організованість, відповідальність, гордість за власні досягнення, уміння самоконтролю, переживання власних успіхів або невдач, усвідомлення рольової позиції учня, старанність) співвідносяться як 9 : 8, тобто в хлопців, як і в дівчат, негативна симптоматика вперше має незначну кількісну перевагу.

У 13 рр. пропорція стає 4 : 2 на її користь (хвастощі, хитрість, лихослів'я, дратівливість – уміння самооцінювати, оптимізм), тоді як у дівчат – 7 : 3. Негативні симптоми домінують у ширшому віковому діапазоні, відсуваючись до 15 р.в. Серед них є типові для кризи 7 років (дратівливість, хвастощі, хитрість), вияви яких менші порівняно з позитивними симптомами, однак, як і в дівчат, саме вони привертають увагу оточення.

У базовому симптомокомплексі є вісім універсальних складових (по чотири позитивні й негативні), у розвитку яких пікові (кульмінаційні) вияви можуть потенційно повторитися, наприклад: недбалість, лінощі, оптимізм (9, 13 р.в.), відповідальність, відвертість, зухвалість (10, 14 р.в.), байдужість (9, 11, 13 р.в.), уміння самооцінювати (10, 12 р.в.). Отже, до стабілізації в 13 р.в. вони попередньо про себе нагадують, сигналізуючи оточенню (передусім дорослим) про незначне, але все ж збільшення негативних явищ, типовим прикладами яких є недбалість, лінощі, байдужість. Ігнорування особливостей розвитку поступово призводить з 11 р.в. до зростання негативних симптомів, а в 13 р.в. – до їх незначного домінування, однак «вибух», як у дівчат, є відсутнім, що пояснюється нижчими виявами переживання власних успіхів чи невдач, уміння співпереживати та незначною перевагою пікових негативних симптомів. Крім того, супутня позитивна симптоматика в 11 р.в. є стабільною, але в 13 р.в. ще не трансформується в типову, засвідчуючи уповільнене усвідомлення її важливості.

Окремі позитивні симптоми (у дівчат вони є основними) у хлопців менш виразні й утворюють супутню групу (гордість за власні досягнення, усвідомлення рольової позиції учня, домагання ролі дорослого). Із супутньої симптоматика в типову переходять уміння

співпрацювати, домагання ролі дорослого. Стабілізується старанність, яка після 14 р.в. прогресує, але не сягає рівня 11 р.в. Дитяча безпосередність, як найвища у 9 р.в., у 14 р.в. стрімко спадає, і в 15 р.в. менша, ніж у дівчат.

Отже, криза 13 років у хлопців має нижчий негативний потенціал. Аналогічно, як у дівчат, у 12–15 р.в. виокремлюються домінантні симптоми:

- 1) 12–13 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, уміння співпрацювати, гордість за власні досягнення; негативні – лінощі, лихослів'я;
- 2) 13–14 рр.: позитивні – уміння самооцінювати, оптимізм; негативні – лінощі та лихослів'я;
- 3) 14–15 рр.: позитивні – уміння співпереживати, домагання ролі дорослого; негативні – недбалість, лінощі. Як наслідок, вони є симптоматичною базою для виокремлення провідних домінантних симптомів (найбільш повторюваних), або вікових орієнтирів у 12–15 рр. (негативних – 2; позитивні відсутні, що засвідчує їх ситуативність): це лінощі і лихослів'я, які повторюються на вході (12–13 рр.) і на виході з кризи (після 14 р.в.).

Таке поінтервальне зіставлення симптомів (особливо провідних домінантних) доводить «розмитість» позитивної і відносну чіткість негативної симптоматики. Крім того, кількісна меншість домінантних симптомів та чіткість провідних негативних симптомів означає вищу концентрацію кризових явищ, ніж у дівчат («більше закриті»). У хлопців кризові явища є «більше відкритими».

Попереднє негативне семизір'я кризи 7 років (упертість як неслухняність, негативізм, лінощі, хвастощі, хитрість, недбалість, байдужість) також поступово видозмінюється: прогресують пізнавальна обмеженість, корисливість, зухвалість. Стабілізуються лінощі. У 14 р. типовий негативний симптомокомплекс поповнюється впертістю як неслухняністю, негативізмом і лінощами (до цього були супутніми симптомами) і недбалістю. Однак більшість супутньої симптоматики залишається незмінною. З інших симптомів стабілізуються зухвалість, корисливість, індивідуалізм, пізнавальна обмеженість, жорстокість, пристосовництво. Лихослів'я – єдине прогресуюче явище з типової негативної симптоматики, динаміка яких у цілому спадає. Синхронно розвиваються різновиди впертості (наполегливість і неслухняність), однак незадоволення в розвитку одного з них неминуче призводить до зростання іншого, і навпаки. Знижуються дратівливість, заздрість,

Додаток Ж

Частота (Ч) і сила (С) виявів супутніх симптомокомплексів вікових нормативних криз

Таблиця Ж.1. Частота (Ч) і сила (С) виявів супутніх симптомокомплексів вікових нормативних криз (дівчата-підлітки, юнки, жінки)

Криза 13 років / симптоми	Ч	С	Криза 17 років / симптоми	Ч	С	Криза 23 років / симптоми	Ч	С
Позитивні:			Позитивні:			Позитивні:		
1. Відповідальність	+	–	1. Відповідальність	+	–	1. Відповідальність	+	–
2. Організованість	+	–	2. Організованість	+	–	2. Організованість	+	–
3. Уміння співпрацювати	+	–	3. Уміння самоконтролю	+	–	3. Уміння співпрацювати	+	–
4. Гордість за власні досягнення	+	–	4. Вимогливість	+	–	4. Домагання ролі дорослого	–	+
5. Оптимізм	+	–				5. Упертість як наполегливість	–	+
6. Старанність	+	–						
7. Переживання власних успіхів чи невдач	+	–						
Негативні:			Негативні:			Негативні:		
1. Жорстокість	+	–	1. Жорстокість	+	–	1. Недбалість	–	+
2. Індивідуалізм	+	–	2. Лихослів'я	+	–	2. Лихослів'я	–	+
3. Хвастощі	+	–	3. Зухвалість	+	–	3. Зухвалість	–	+
4. Негативізм	+	–	4. Корисливість	+	–	4. Байдужість	–	+
5. Пристосовництво	+	–						

Примітка: + домінантні вияви; – неістотні вияви.

Продовження табл. Е.2

Криза 7 років	Криза 13 років	Криза 17 років	Криза 23 років
Супутня позитивна симптоматика			
	1. <u>Уміння самоконтролю</u> 2. Гордість за власні досягнення 3. Уміння співпрацювати 4. Переживання власних успіхів чи невдач 5. Усвідомлення рольової позиції учня 6. Прагнення до самостійності 7. Старанність	1. <u>Уміння самоконтролю</u> 2. <u>Уміння самооцінювати</u> 3. Відвертість	1. <u>Уміння самоконтролю</u> 2. <u>Уміння самооцінювати</u> 3. Домагання ролі дорослого
Типова негативна симптоматика			
Блок АС: 1. Дратівливість 2. Хвалькуватість 3. Хитрощі	Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Лихослів'я</u> 3. Хитрість 4. Хвастощі	Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Лихослів'я</u> 3. <u>Індивідуалізм</u>	Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Лихослів'я</u> 3. <u>Індивідуалізм</u> 4. Корисливість 5. Пристосовництво
Блок ПС: 1. Упертість як неслухняність 2. Негативізм	Блок ПС: 1. <u>Упертість як неслухняність</u> 2. <u>Негативізм</u>	Блок ПС: 1. <u>Упертість як неслухняність</u> 2. <u>Негативізм</u>	Блок ПС: 1. <u>Упертість як неслухняність</u> 2. <u>Негативізм</u> 3. Зарозумілість
Блок НС: 1. Лінощі 2. Недбалість	Блок НС: 1. <u>Лінощі</u> 2. Недбалість 3. Байдужість	Блок НС: 1. <u>Лінощі</u>	Блок НС: 1. <u>Лінощі</u>
Супутня негативна симптоматика			
Негативна супутня	1. <u>Індивідуалізм</u> 2. <u>Пізнавальна обмеженість</u> 3. <u>Жорстокість</u> 4. <u>Корисливість</u> 5. <u>Зухвалість</u> 6. Пристосовництво	1. <u>Хитрість</u> 2. Недбалість 3. <u>Жорстокість</u> 4. <u>Корисливість</u> 5. <u>Зухвалість</u>	1. <u>Хитрість</u> 2. <u>Пізнавальна обмеженість</u>

Примітка: симптоми, спільні для всіх криз, позначені підкресленням; двох і більше криз – окремо курсивом і курсивом з підкресленням.

оптимізм, вимогливість. Прогресують далі зухвалість, пристосовництво, старанність, уміння самоконтролю. Зменшуються хвастощі.

У 14 р. порівняно з 12 р.в. негативна симптоматика, як і в дівчат, послаблюється, тобто базовий симптомокомплекс кризи 13 років концентрується переважно в 12–14 рр. з домінуванням негативних симптомів у 13–14 рр.

Така аритмічна динаміка переживань демонструє в кризі 13 років, як у дівчат, наявність двох фаз, де перша, або сильна, витоки якої знаходяться в кризі 7 років, формується в 11–12 рр. Вона має таку первинну структуру:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: уміння самооцінювати, оптимізм; 2) супутні: усвідомлення рольової позиції учня, прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, старанність, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів або невдач.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (дратівливість, хитрість, хвастощі, лихослів'я); блок НС (байдужість); 2) супутні: упертість як неслухняність, лінощі, негативізм.

Друга фаза (слабка) до 14 р.в. зміцнює попередню появою та стабілізацією нових симптомів:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: уміння співпереживати, домагання ролі дорослого; 2) супутні: уміння самоконтролю, старанність.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм); блок НС (недбалість, лінощі); 2) супутні: зухвалість, корисливість, індивідуалізм, пізнавальна обмеженість, жорстокість, пристосовництво, лихослів'я.

Як наслідок, установлюється остаточна структура симптомокомплексу кризи 13 років, складові якої рівномірно концентруються в 11–13 р.в. і мають з 14 р.в. тенденцію до спаду (дод. Е.2 і Ж.2):

1. Позитивні симптоми: 1) типові: уміння самооцінювати, оптимізм, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач, усвідомлення рольової позиції учня, прагнення самостійності, старанність, уміння самоконтролю.

2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (дратівливість, хитрість, хвастоці, лихослів'я); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм); блок НС (недбалість, байдужість, лінощі); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів, за винятком зухвалості і пристосовництва): індивідуалізм, корисливість, зухвалість, пристосовництво, жорстокість, пізнавальна обмеженість.

Очевидним є кількісне домінування типової негативної симптоматики над типовою позитивною (9 : 4), тоді як незначна перевага супутніх позитивних симптомів над негативними (8 : 5) є потенційною умовою для успішного виходу особистості з кризового періоду.

Негативні типові симптоми в 11–13 рр. потенційно потужніше домінують над позитивними типовими, хоча менше, ніж у дівчат (табл. 2.2). Це позначення уповільненого входження в кризовий період і відповідного впливу негативної типової симптоматики на позитивну типіву: Д (домінантного), П (помірного), С (слабкого).

Крім того, 11–13-річні хлопці менше усвідомлюють рольову позицію учня для власного становлення, який, як симптом, не є для них типовим (ситуація змінюється на виході з кризи – після 14 р.в.). Очевидно, це одне з пояснень більш уважного ставлення дівчат до шкільного навчання.

Таблиця 2.2. Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів у хлопців 11–14-річного віку

Симптоми	Уміння самооцінювати	Уміння співпереживати	Домагання ролі дорослого	Оптимізм
Упертість (як неслухняність)	С	С	П	П
Хвастоці	Д	Д	Д	Д
Дратівливість	С	П	С	П
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д
Хитрість	С	П	П	П
Недбалість	С	С	П	П
Байдужість	Д	Д	Д	Д
Лінощі	П	С	П	П
Негативізм	С	П	П	П

Продовження табл. Е.1

Криза 7 років	Криза 13 років	Криза 17 років	Криза 23 років
Блок ПС: 1. Упертість як неслухняність 2. Негативізм	Блок ПС: 1. <u>Зарозумілість</u> 2. Упертість як неслухняність 3. Пізнавальна обмеженість	Блок ПС: 1. <u>Зарозумілість</u> 2. Негативізм	Блок ПС: 1. <u>Зарозумілість</u> 2. Заздрість 3. Корисливість
Блок НС: 1. Лінощі 2. Недбалість	Блок НС: 1. <u>Лінощі</u> 2. Недбалість 3. Байдужість	Блок НС: 1. <u>Лінощі</u>	Блок НС: (відсутній)
Супутня негативна симптоматика			
	1. <u>Жорстокість</u> 2. Індивідуалізм 3. Хвастоці 4. Негативізм 5. Пристосовництво	1. <u>Жорстокість</u> 2. <u>Лихослів'я</u> 3. <u>Зухвалість</u> 4. Корисливість	1. Недбалість 2. <u>Лихослів'я</u> 3. <u>Зухвалість</u> 4. Байдужість

Примітка: симптоми, спільні для всіх криз, позначені підкресленням; двох і більше криз – окремо курсивом і курсивом з підкресленням.

Таблиця Е.2. Динаміка симптомокомплексів вікових нормативних криз: хлопці, чоловіки (вікова норма кризового розвитку)

Криза 7 років	Криза 13 років	Криза 17 років	Криза 23 років
Типова позитивна симптоматика			
1. <u>Прагнення до самостійності</u>	1. Уміння самооцінювати	1. <u>Прагнення до самостійності</u>	1. <u>Прагнення до самостійності</u>
2. <u>Гордість за власні досягнення</u>	2. Уміння співпереживати	2. <u>Гордість за власні досягнення</u>	2. <u>Гордість за власні досягнення</u>
3. <u>Переживання власних успіхів чи невдач</u>	3. <u>Домагання ролі дорослого</u>	3. <u>Домагання ролі дорослого</u>	3. <u>Переживання власних успіхів чи невдач</u>
4. Уміння самооцінювати	4. <u>Оптимізм</u>	4. Упертість як наполегливість	4. <u>Оптимізм</u>
5. <u>Уміння співпрацювати</u>		5. <u>Уміння співпрацювати</u>	5. <u>Уміння співпрацювати</u>
6. Уміння самоконтролю			
7. Усвідомлення рольової позиції учня			
8. Уміння співпереживати			

Додаток Е

Динаміка симптомокомплексів вікових нормативних криз

Таблиця Е.1. Динаміка симптомокомплексів вікових нормативних криз: дівчата, жінки (вікова норма кризового розвитку)

Криза 7 років	Криза 13 років	Криза 17 років	Криза 23 років
Типова позитивна симптоматика			
1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Уміння самоконтролю</u> 3. <u>Переживання власних успіхів чи невдач</u> 4. <u>Уміння співпереживати</u> 5. <u>Гордість за власні досягнення</u> 6. <u>Усвідомлення рольової позиції учня</u> 7. <u>Уміння самооцінювати</u> 8. <u>Уміння співпрацювати</u>	1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Домагання ролі дорослого</u> 3. <u>Уміння співпереживати</u> 4. <u>Усвідомлення рольової позиції учня</u>	1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Домагання ролі дорослого</u> 3. <u>Уміння співпереживати</u> 4. <u>Гордість за власні досягнення</u> 5. <u>Відвертість</u>	1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Уміння самоконтролю</u> 3. <u>Переживання власних успіхів чи невдач</u> 4. <u>Гордість за власні досягнення</u> 5. <u>Оптимізм</u> 6. <u>Уміння самооцінювати</u> 7. <u>Старанність</u>
Супутня позитивна симптоматика			
	1. <u>Відповідальність</u> 2. <u>Організованість</u> 3. <u>Уміння співпрацювати</u> 4. <u>Гордість за власні досягнення</u> 5. <u>Оптимізм</u> 6. <u>Старанність</u> 7. <u>Переживання власних успіхів чи невдач</u>	1. <u>Відповідальність</u> 2. <u>Організованість</u> 3. <u>Уміння самоконтролю</u> 4. <u>Вимогливість</u>	1. <u>Відповідальність</u> 2. <u>Організованість</u> 3. <u>Уміння співпрацювати</u> 4. <u>Домагання ролі дорослого</u> 5. <u>Упертість як наполегливість</u>
Типова негативна симптоматика			
Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Хвалькуватість</u> 3. <u>Хитрощі</u>	Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Хитрість</u> 3. <u>Зухвалість</u> 4. <u>Лихослів'я</u> 5. <u>Корисливість</u>	Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Хитрість</u> 3. <u>Індивідуалізм</u> 4. <u>Пристосовництво</u>	Блок АС: 1. <u>Дратівливість</u> 2. <u>Хитрість</u> 3. <u>Індивідуалізм</u> 4. <u>Пристосовництво</u>

Встановлені базові симптоми підліткової кризи в кожному віковому інтервалі мають власну унікальну динаміку, яка характеризує їх теперішній стан та потенційно окреслює майбутні перспективи.

2.2. Структура симптомокомплексу кризи 17 років: однофазовий перебіг

Негативна симптоматика кількісно переважає в 15–16 рр. (більше до 16 р.в.), позначаючи вхід у юнацьку кризу, хоча вияви окремих позитивних симптомів у цілому вищі, наприклад: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, відвертість, організованість, тобто її кількісне зростання значно нейтралізується якісною протидією позитивних симптомів. Як наслідок, вихід із кризи співвідноситься з 17–18 р.в., відповідно демонструючи більшу умовність її назви (криза 17 років) для дівчат, ніж хлопцям.

Крім того, це означає, що на відміну від підліткової кризи пікові вияви зосереджуються в більш вузькому інтервалі, що свідчить про їх швидкоплинність, навіть непомітність.

У 15–19 р.в. на тлі максимальних виявів симптомів в окремих вікових інтервалах виділяються домінантні симптоми:

- 1) 15–16 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, домагання ролі дорослого, відвертість; негативні – дратівливість, хитрість, лінощі, індивідуалізм, зарозумілість, негативізм;
- 2) 16–17 рр.: позитивні – усвідомлення рольової позиції учня, прагнення до самостійності, переживання власних успіхів чи невдач, уміння самооцінювати, уміння самоконтролю; негативні – індивідуалізм, упертість як неслухняність, хитрість, зухвалість, заздрість;
- 3) 17–18 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, уміння співпрацювати, уміння співпереживати, домагання ролі дорослого, старанність; негативні – упертість як неслухняність, пристосовництво, хитрість, індивідуалізм, корисливість;
- 4) 18–19 рр.: позитивні – гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, старанність, прагнення до самостійності; негативні – дратівливість, хитрість, хвастощі, упертість як неслухняність, індивідуалізм.

Через часту повторюваність їх значно більше, ніж у підліткової кризі, що свідчить також про більшу визначеність (чіткість), а отже, меншу проблемність уже юнацької кризи. Вони становлять симптоматичну базу для виокремлення у 15–19 р.в. провідних доміантних симптомів (5 позитивних і 4 негативних), або вікових орієнтирів, які більше співвідносяться з 15–17 рр. Це також універсальні симптоми, у яких пікові (кульмінаційні) моменти потенційно можуть повторитися (у кризі 13 років їх – 13):

- 1) позитивні: прагнення до самостійності (15–19 рр.), гордість за власні досягнення (15–16, 18–19 рр.), уміння співпереживати (15–19 рр.), старанність (17–19 рр.);
- 2) негативні: дратівливість (15–16, 18–19 рр.), хитрість (15–19 рр.), індивідуалізм (15–19 рр.), упертість як неслухняність (16–19 рр.).

Таке поінтервальне співвідношення засвідчує чіткість симптомів як умову їх успішного пізнання і самопізнання.

На їх тлі визначаються провідні пізнавальні орієнтири кризи, або доміанти-лідери: прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, умінь співпереживати, дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво, зарозумілість і лінощі.

У цілому динаміка симптомів має сильний (найбільш частота і сила виявів у 15–17 р.в., який співвідноситься з кризою) і слабкий етапи (18–19 рр.: позначає вихід з кризи – основне зосередження пікових і провідних доміантних симптомів), тобто негативна симптоматика певним чином затухає.

Симптоматиці переживань юнацької кризи, витоки якої лежать у попередній кризі та 14–16 р.в., невластива аритмічна динаміка, що вказує на її однофазовий перебіг (дод. Е.1 і Ж.1). Це також свідчення невиразного перебігу кризи порівняно з попередньою, що змушує теоретиків розглядати можливість її відсутності або місцеперебування в інших вікових інтервалах.

Структура цієї кризи є такою:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, відвертість; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): організованість, відповідальність, уміння самоконтролю, вимогливість.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво); блок ПС (негативізм,

Таблиця Д.2. Суб'єктивні уявлення про симптомокомплекси вікових нормативних криз (хлопці-підлітки, юнаки, чоловіки)

Симптоматика	Криза 13 років	Криза 17 років	Криза 23 років
Позитивна типова	1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Гордість за власні досягнення</u> 3. <u>Упертість як наполегливість</u> 4. Відвертість	1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Гордість за власні досягнення</u> 3. <u>Упертість як наполегливість</u> 4. <u>Відповідальність</u> 5. <u>Оптимізм</u> 6. Старанність 7. Уміння співпрацювати 8. Переживання власних успіхів (невдач)	1. <u>Прагнення до самостійності</u> 2. <u>Гордість за власні досягнення</u> 3. <u>Упертість як наполегливість</u> 4. <u>Відповідальність</u> 5. <u>Оптимізм</u> 6. Уміння самооцінювати 7. Уміння самоконтролю
Позитивна нетипова	1. <u>Організованість</u>	1. Дитяча безпосередність 2. Уміння самооцінювати 3. Усвідомлення рольової позиції учня, або іншої нової соціальної ролі 4. Вимогливість 5. Уміння самоконтролю	1. <u>Організованість</u>
Негативна типова	1. <u>Пристосовництво</u> 2. <u>Індивідуалізм</u> 3. <u>Хитрість</u> 4. <u>Зухвалість</u> 5. <u>Зарозумілість</u>	1. <u>Корисливість</u> 2. <u>Дратівливість</u>	1. <u>Корисливість</u> 2. <u>Дратівливість</u> 3. <u>Індивідуалізм</u> 4. <u>Хитрість</u> 5. <u>Зухвалість</u> 6. <u>Зарозумілість</u> 7. <u>Заздрість</u> 8. <u>Негативізм</u> 9. <u>Лінощі</u>
Негативна нетипова	1. <u>Хвастоці</u> 2. <u>Дратівливість</u> 3. <u>Негативізм</u>	1. <u>Хвастоці</u> 2. <u>Заздрість</u> 3. <u>Недбалість</u> 4. <u>Зарозумілість</u>	1. <u>Жорстокість</u>

Примітка: симптоми, спільні для всіх криз, позначені підкресленням; двох криз – курсивом.

Додаток Д

Суб'єктивні уявлення про симптомокомплекси вікових нормативних криз

Таблиця Д.1. Суб'єктивні уявлення про симптомокомплекси вікових нормативних криз (дівчата-підлітки, юнки, жінки)

Симптоматика	Криза 13 років	Криза 17 років	Криза 23 років
Позитивна типова	1. <u>Відповідальність</u> 2. <u>Відвертість</u> 3. Гордість за власні досягнення 4. Прагнення до самостійності 5. Переживання власних успіхів чи невдач 6. Усвідомлення рольової позиції учня	1. <u>Відповідальність</u> 2. <u>Відвертість</u> 3. Оптимізм	1. <u>Відповідальність</u> 2. Уміння співпереживати 3. Старанність 4. Домагання ролі дорослого
Позитивна нетипова	1. <u>Вимогливість</u>	1. <u>Вимогливість</u> 2. Домагання ролі дорослого 3. Уміння співпрацювати	1. Відвертість 2. Дитяча безпосередність
Негативна типова	1. <u>Упертість як неслухняність</u> 2. <u>Зухвалість</u> 3. <u>Недбалість</u>	1. <u>Упертість як неслухняність</u> 2. <u>Зухвалість</u> 3. <u>Недбалість</u> 4. <u>Пізнавальна обмеженість</u> 5. <u>Індивідуалізм</u> 6. <u>Лінощі</u> 7. <u>Пристосовництво</u> 8. Зарозумілість 9. Хвастощі 10. Негативізм 11. Корисливість	1. <u>Упертість як неслухняність</u> 2. <u>Пізнавальна обмеженість</u> 3. <u>Індивідуалізм</u> 4. <u>Лінощі</u> 5. <u>Пристосовництво</u>
Негативна нетипова	1. Дратівливість 2. Негативізм 3. Хитрість	1. <u>Жорстокість</u>	1. <u>Жорстокість</u>

Примітка: симптоми, спільні для всіх криз, позначені підкресленням; двох криз – курсивом.

зарозумілість); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): зухвалість, корисливість, жорстокість, лихослів'я.

Негативні типові симптоми в 15–17 рр. неістотно домінують над позитивними типовими, визначаючи в змісті переживань незначний поляризований вплив (табл. 2.3): 1) Д (домінантний), 2) П (помірний), С (слабкий), 3) З (зворотній).

Це засвідчує вищу внутрішню узгодженість симптомокомплексу, тобто його невиразний перебіг, що є потенційною теоретичною підставою для ствердження відсутності кризи або її перебування в інших вікових інтервалах.

У позитивних симптомів з перевагою домінантних зв'язків вирізняються вміння співпереживати, прагнення до самостійності, потім – домагання ролі дорослого (цей кількісний розподіл є додатковим доказом невиразності кризи).

У хлопців максимальні за виявами симптоми, як і в дівчат, концентруються у таких вікових інтервалах:

- 1) 15–16 рр.: позитивні – відвертість, упертість як наполегливість, гордість за власні досягнення, уміння самоконтролю, домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності, уміння співпрацювати; негативні – упертість як неслухняність, недбалість, лінощі, дратівливість, негативізм, хитрість, зухвалість, корисливість, індивідуалізм, жорстокість, лихослів'я;
- 2) 16–17 рр.: позитивні – відповідальність, усвідомлення рольової позиції учня, вимогливість, старанність; негативні – жорстокість;

Таблиця 2.3. Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів у дівчат 15–17-річного віку

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Домагання ролі дорослого	Уміння співпереживати	Відвертість
Зарозумілість	С	Д	С	Д	С
Дратівливість	С	Д	П	Д	С
Індивідуалізм	С	Д	С	Д	С
Хитрість	С	Д	С	Д	С
Лінощі	С	Д	С	Д	П
Негативізм	С	Д	П	Д	С
Пристосовництво	З	З	Д	С	З

- 3) 17–18 рр.: позитивні – відповідальність, переживання власних успіхів чи невдач, уміння співпереживати, дитяча безпосередність, старанність; негативні – пізнавальна обмеженість;
- 4) 18–19 рр.: позитивні – оптимізм, організованість, уміння співпрацювати, уміння самооцінювати, домагання ролі дорослого; негативні – упертість як неслухняність, хвастощі, байдужість, заздрість, пристосовництво, зарозумілість.

На відміну від підліткової, пікові вияви юнацької кризи зосереджуються у вузькому віковому інтервалі з аналогічними тенденціями, як у дівчат. Кількісно негативна симптоми також переважають позитивні після 16 р.в., позначаючи вхід у кризу (табл. 2.3). Індивідуальні вияви окремих позитивних симптомів у цілому вищі, ніж у дівчат, наприклад: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, упертість як наполегливість, відвертість, завдяки чому зростання негативної симптоматики нейтралізується. Як наслідок, вихід з кризи співвідноситься з досягненням 18 р.в.

На тлі максимальних виявів симптомів також виокремлюються домінантні симптоми:

- 1) 15–16 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, уміння співпрацювати, упертість як наполегливість; негативні – дратівливість, лихослів'я, індивідуалізм, лінощі, упертість як неслухняність, негативізм;
- 2) 16–17 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, вимогливість, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, оптимізм; негативні – упертість як неслухняність, дратівливість, пристосовництво, жорстокість, лихослів'я;
- 3) 17–18 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, переживання власних успіхів чи невдач, домагання ролі дорослого, оптимізм; негативні – упертість як неслухняність, лінощі, пристосовництво, негативізм, байдужість;
- 4) 18–19 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, оптимізм, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, домагання ролі дорослого; негативні – пристосовництво, байдужість, упертість як неслухняність, зарозумілість, індивідуалізм.

Цих симптомів значно більше, ніж у підлітковій кризі. Вони складають інформаційну базу для виділення у 15–19 р.в. 12 провідних домінант (5 позитивних і 7 негативних), співвідносячись з

Додаток В

Базовий симптомокомплекс вікових нормативних криз

Позитивні симптоми: відвертість, відповідальність, вимогливість, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати, уміння співпереживати, уміння співпрацювати, упертість як наполегливість, гордість за власні досягнення, дитяча безпосередність, домагання ролі дорослого, оптимізм, організованість, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, усвідомлення ролі позиції учня (або НСР).

Негативні симптоми: байдужість, упертість як неслухняність, дратівливість, жорстокість, заздрість, зарозумілість, зухвалість, індивідуалізм, корисливість, лінощі, лихослів'я, негативізм, недбалість, пізнавальна обмеженість, пристосовництво, хвастощі, хитрість.

Продовження табл. Б.1

Учені	Вік	Основні характеристики
О. Кро	13	Відштовхування; дезорієнтація в навколишній дійсності, собі: розходження свого «Я» і зовнішнього світу; логічне оперування поняттями
О. Леонт'єв	13	Перехідний період, але криза не є неминучою
Е. Ляу	15–16	Втрата інтересу до власної діяльності
С. Масгутова	12,5–13	Різка зміна системи переживань
Е. Мейман	12	Початок стадії поміркованого синтезу
	13–14	Останній термін для вмиль здійснювати умовисновки
В. Моргун, Н. Ткачова	15–17	Старший підлітковий вік
Г. Орміан	11	Перехід до формального мислення
А. Петровський	10–11	Кризовий період
Ж. Піаже	11–12	Розвиток інтелекту: від стадії конкретних операцій – до формальних операцій; соціалізація (криза адаптації)
В. Петерс	14	Закінчення фази потягів і початок фази інтересів
К. Поліванова	13	Криза є закономірністю вікового розвитку
К. Рейнінгер	13	Закінчення негативної і початок позитивної фази (продуктивна успішність і розумова діяльність)
	(дівчата)	
Г. Ролофф	10–12	Посилене зростання функції визначення понять
Ж.-Ж. Руссо	12	Закінчення періоду, сприятливого для шкільного навчання та початок стабілізації почуттєвої сфери (період «бурі і пристрастей»)
Дж. Селлі	12	Пік у розвитку пам'яті
О. Скрипченко	10–11	Переломний вік
В. Слободчиков	11–14	Криза отроцтва (персоналізація)
Л. Столяренко	13–14	Велика криза (взаємини із суспільним оточенням)
Н. Толстих	13	Перелом у ставленні до майбутнього
О. Тумлірц	13	Період статевого дозрівання: зіткнення різних психологічних настанов, неспокій, внутрішнє і зовнішнє заперечення; протест; зміна негативної фази позитивною (час культурних інтересів)
З. Фрейд	10–11	Латентний період
Г.-С. Холл	12	Закінчення дитинства (епоха дикунства) і початок епохи цивілізації; коливання настроїв, контрасти в розвитку як наслідки статевого дозрівання
Е. Шпрангер	14	Криза (звільнення від дитячої залежності)
О. Штерцінгер	14–15	Зниження успішності і продуктивності в навчанні

«15 (більше до 16 р.в.) – 17 рр. (більше до 18 р.в.)». Це також універсальні симптоми, у яких пікові (кульмінаційні) вияви потенційно можуть повторитися (у кризі 13 років їх 8):

- 1) позитивні – прагнення до самостійності (15–19 рр.), гордість за власні досягнення (15–17 рр.), домагання ролі дорослого (15–16, 17–19 рр.), уміння співпрацювати (15–17, 18–19 рр.), оптимізм (16–19 рр.);
- 2) негативні – дратівливість (15–17 рр.), лихослів'я (15–17 рр.), індивідуалізм (15–16, 18–19 рр.), лінощі (15–16, 17–18 рр.), упертість як неслухняність (15–19 рр.), пристосовництво (16–19 рр.), байдужість (17–19 рр.).

На тлі домінантних симптомів, як у дівчат, вирізняються домінантні-лідери: прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, дратівливість, лихослів'я, індивідуалізм, упертість як неслухняність, негативізм, лінощі.

Зауважимо, що зазначені тенденції в розвитку симптомів є аналогічними, як у дівчат. Загалом, їх динаміка має три етапи:

- 1) сильний (15–16 рр.) – співвідноситься з основною частиною кризи 17 років;
- 2) слабкий (16–18 рр.) – «затухання» кризи;
- 3) помірний (18–19 рр.) – вихід із кризи.

У 18–19 рр. можливе кількісне зростання негативної симптоматики як слабкий відгомін кризи, де відносна паритетність між домінантними симптомами визначає у 19–20 рр. сприятливий перебіг вікового розвитку.

Отже, симптомокомплексу переживань юнацької кризи, витоки якої знаходяться в підлітковій кризі 15–17-річному віці, невластива аритмічна динаміка, що засвідчує наявність однофазового перебігу переживань (дод. Д.2).

Її структура є такою (дод. Е.2 і Ж.2):

1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, домагання ролі дорослого, упертість як наполегливість, уміння співпрацювати; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): відвертість, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (лихослів'я, індивідуалізм, дратівливість); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування сили

Таблиця 2.4. Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів у хлопців 16–18-річного віку

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Домагання ролі дорослого	Уміння співпрацювати	Упертість як наполегливість
Упертість як неслухняність	Д	П	Д	Д	Д
Лихослів'я	Д	П	Д	Д	Д
Дратівливість	П	П	Д	Д	Д
Індивідуалізм	Д	Д	Д	Д	Д
Лінощі	П	П	Д	Д	Д
Негативізм	Д	Д	Д	Д	Д

над частотою виявів, за винятком хитрості і жорстокості): недбалість, жорстокість, хитрість, зухвалість, корисливість.

Такі незначні кількісні і якісні зміни у переживаннях в юнаків порівняно з кризою 13 років демонструють кризу 17 років як «малу кризу». У дівчат вони все ж виразніші через актуалізацію типових позитивних симптомів (кризовий перебіг є більш «м'яким»), у хлопців – негативних (перебіг – «жорсткіший»).

На відміну від кризи 13 років у симптоматиці юнацької кризи відсутні зворотні зв'язки, що засвідчує вищу внутрішню узгодженість між симптомами.

У 16–18 р.в. завдяки стійкому взаємозв'язку з типовими позитивними симптомами типові негативні потенційно ще менше, ніж у дівчат, їх переважають, але визначають у переживаннях домінуючий вплив з пріоритетністю індивідуалізму та негативізму (табл. 2.4).

У позитивних симптомів, крім прагнення до самостійності, переважають домінуючі і помірні зв'язки. У дівчат, крім того, є зворотні зв'язки.

Загалом, складається досить суперечлива картина: «пом'якшений» перебіг кризи в дівчат фактично нівелює інтерес до них з боку дорослих, формуючи штампи типу «слухняних», а «жорсткий» у хлопців складає про них недоказові уявлення як про більше важковиховуваних.

Додаток Б

Таблиця Б.1. Наукові уявлення про можливі вікові межі підліткової кризи

Учені	Вік	Основні характеристики
Аристотель	14	Початок періоду, сприятливого для морального виховання
Ф. Бергер	12–13	Усвідомлені спроби зрозуміти сторонню людину
А. Біне	13	Розв'язання життєвих завдань
Л. Божович	12–14 15–17	Центральні новоутворення: 1 фаза: цілепокладання; 2 фаза: нова перспектива
А. Буземан	13–14	Симптом незадоволення; зростає частота засвоєння моральних суджень
Ш. Бюллер	11–13 (дівчата); 14–16 (хлопці)	Закінчення негативної фази (тривожність, збудливість, стурбованість), яка завершує тілесне дозрівання, і початок позитивної (суперечливі почуття, меланхолія, мрійливість)
	11–12	Прелюдія до періоду психічної пубертатності (симптоми – неприборканість, задержаність)
А. Валлон	11	Закінчення стадії розрізнення, початок стадії статевого дозрівання та юності
Л. Вечерка	13 (дівчата)	Закінчення негативної й початок позитивної фази
Л. Виготський	13	Закономірний етап, на якому за негативними утвореннями розгортаються позитивні зрушення
Н. Вяземський	14–15	Значно збільшується маса мозку
Г. Гетцер	14–16 (хлопці)	Закінчення негативної фази (песимізм, падіння продуктивної діяльності, негативізм, самотність, пошук друзів). Початок позитивної (мрійливість)
Д. Ельконін	11–12	Перехід від молодшого шкільного до підліткового віку (велика криза)
	15	Перехід від підліткового до старшого шкільного віку
Г. Енг	10–12	Помітне зростання функції визначення понять
Е. Еріксон	12–13	Закінчення шкільного віку та початок юності
П. Загоровський	14 р. 2 міс. (дівчата); 14 р. 6 міс. (хлопці)	Середній вік дітей, які переживають негативну фазу (зниження успішності й працездатності)
Заццо	14	Початок статевого дозрівання
Р. Кеган	12–13	Межа між імперською та інтерперсональною стадіями (дод. А.13)
Г. Костюк	11	Підліткова криза не є неминучою
А. Краковський	11–12	«П'ять класи»: у 42 рази збільшення немотивованих учинків відносно молодшого шкільного віку

А.22. І. О. Сікорський:

1. Вік першого дитинства (до 7 р.в.).
2. Вік другого дитинства, або отроцтва (7–14 рр.).
3. Вік юності (14–22 рр.).
4. Зріла людська душа.
5. Душа старця.

А. 23. В. І. Слободчиков:

Ступені розвитку суб'єктивності	Матриця віку			
	період подій		період реалізації самобутності	
	кризи народження	кризи прийняття	кризи розвитку	стадії засвоєння
Оживлення	Пологова криза: –2 міс. – +3 тижні	Новонародженість (новонароджений): 0,5–4 міс.	Криза новонародженості: 3,5 міс. – 7 міс.	Період немовляти (немовля): 6–12 міс.
Одужотворення	Криза періоду немовляти: 11–18 міс.	Раннє дитинство (дитина): 1 рік 3 міс. – 3 р.	Криза раннього дитинства: 2,5–3,5 рр.	Дошкільне дитинство (дитина): 3–6,5 рр.
Персоналізація	Криза дитинства: 5,5–7,5 рр.	Отроцтво (отрок): 7–11,5 рр.	Криза отроцтва: 11–14 років	Юність (юнак): 13,5–18 рр.
Індивідуалізація	Криза юності: 17–21 рр.	Молодість (молода людина): 19–28 рр.	Криза молодості: 27–33 рр.	Дорослість (дорослий): 32–42 рр.
Універсализація	Криза дорослості: 39–45 рр.	Зрілість (зріла людина): 44–60 рр.	Криза зрілості: 55–65 рр.	Старість (старий): 62 р.
Криза індивідуального життя				

А.24. З. Фрейд:

1. Пренатальний період: 1) оральна стадія (до 1 р.в.); 2) анальна стадія (1–3 рр.); 3) фалічна стадія (3–5 рр.).
2. Латентна стадія (5–12 рр.).
3. Генітальна стадія (12–18 рр.).

2.3. Структура симптомокомплексу кризи 23 років: двофазовий перебіг

Кульмінаційні показники симптомів у дівчат (жінок) є такими:

- 1) 19–20 рр.: позитивні – уміння співпереживати, дитяча безпосередність, вимогливість; негативні – упертість як неслухняність, лихослів'я;
- 2) 20–21 рр.: позитивні – уміння співпрацювати; негативні – лінощі, хвастощі, пізнавальна обмеженість;
- 3) 21–22 рр.: позитивні – відсутні; негативні – негативізм, жорстокість;
- 4) 22–23 рр.: позитивні – оптимізм, відвертість, упертість як наполегливість, організованість, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач, домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності, вимогливість; негативні – дратівливість, зухвалість, індивідуалізм, зарозумілість, хитрість;
- 5) 23–24 рр.: позитивні – відвертість, упертість як наполегливість, відповідальність, уміння самооцінювати, уміння самоконтролю, усвідомлення нової соціальної позиції, прагнення до самостійності, старанність; негативні – недбалість, хвастощі, хитрість, зухвалість, байдужість, корисливість, індивідуалізм, заздрість, пристосовництво, лихослів'я.

Із 19–20 рр. відбувається незначне зростання симптомокомплексу з такою ж перевагою негативних симптомів; із 22–23 рр. – стрімке з домінуванням позитивних, передусім старанності, прагнення до самостійності; у негативних – це індивідуалізм і хитрість.

Загалом позитивні симптоми ефективно пригнічують негативні, тому в соціального оточення складається враження «безпроблемного» розвитку особистості. Навчально-виховна ситуація радикально змінюється в 23–24 рр., коли за незначної переваги негативною зростає вся симптоматика (більше до 23 р.в.). Така відносна збалансованість основного симптомокомплексу полягає в більших уміннях самостійно й адекватно оцінювати власні особистісні зміни, у чому полягає основна відмінність кризи 23 років від кризи 13 років, яка є для неї первинною формою. Тоді як на тлі решти максимальних виявів визначаються домінантні симптоми:

- 1) 19–20 рр.: позитивні – старанність, гордість за власні досягнення, уміння співпереживати, прагнення до самостійності, уміння співпрацювати; негативні – упертість як неслухняність,

- приспосовництво, заздрість, корисливість, пізнавальна обмеженість;
- 2) 20–21 рр.: позитивні – переживання власних успіхів чи невдач, уміння співпрацювати, гордість за власні досягнення, прагнення до самостійності, старанність, упертість як наполегливість; негативні – хитрість, приспосовництво, пізнавальна обмеженість, лінощі, упертість як неслухняність, заздрість;
 - 3) 21–22 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, старанність, гордість за власні досягнення, уміння самоконтролю, відповідальність; негативні – корисливість, дратівливість, заздрість, хитрість, жорстокість, індивідуалізм;
 - 4) 22–23 рр.: позитивні – гордість за власні досягнення, прагнення до самостійності, старанність, переживання власних успіхів чи невдач, оптимізм; негативні – індивідуалізм, хитрість, дратівливість, приспосовництво, зарозумілість;
 - 5) 23–24 рр.: позитивні – старанність, прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння самоконтролю, уміння самооцінювати; негативні – індивідуалізм, хитрість, приспосовництво, заздрість, корисливість.

Таких домінантних симптомів через часту повторюваність ще більше, ніж у попередніх кризах, тому криза 23 років порівняно з кризою 17 років є більш чіткою, але водночас складнішою через невизначеність своєї симптоматики. Цей пізнавальний парадокс пояснюється потенційно кращими можливостями самопізнання, реальною реалізацією домагання ролі дорослого і прагнення до самостійності. Домінантні симптоми в 19–24 р.в визначають 14 вікових домінант (6 позитивних і 8 негативних), або вікових орієнтирів, які більше співвідносяться з 21–24 р.в. Це також універсальні симптоми, у яких пікові (кульмінаційні) моменти можуть повторитися (у кризі 17 років їх 9):

- 1) позитивні – старанність (19–24 рр.), гордість за власні досягнення (19–24 рр.), прагнення до самостійності (19–24 рр.), переживання власних успіхів чи невдач (20–21, 22–23 рр.), уміння співпрацювати (19–21 рр.), уміння самоконтролю (21–22, 23–24 рр.);
- 2) негативні – упертість як неслухняність (19–21 рр.), приспосовництво (19–21, 22–24 рр.), заздрість (19–22, 23–24 рр.), корисливість (19–20, 21–22, 23–24 рр.), пізнавальна обмеженість (19–21 рр.), хитрість (20–24 рр.), дратівливість (21–23 рр.), індивідуалізм (21–24 рр.).

А.17. Ж. Піаже:

1. Сенсомоторна стадія (до 2 р.в.).
2. Доопераційна стадія (2–7/8 рр.).
3. Стадія конкретних операцій (7/8–11/12 рр.).
4. Стадія формальних операцій (11/12–15 рр.).

А.18. Платон:

1. Виховання в сім'ї (до 3 р.в.).
2. Виховання під наглядом уповноважених державою осіб (3–6 рр.).
3. Шкільний вік (7–12 рр.).
4. Палестра: школа фізичного виховання (12–16 рр.).
5. Юнацький вік: ефебія (18–20 рр.).

А.19. Полоцький Симеон (Самуїл Омелянович Петровський-Ситніанович):

1. Моральне виховання (до 7 р.в.).
2. Практичне навчання (7–14 рр.).
3. Розумовий розвиток (14–21 рр.).

А.20. Ж.-Ж. Руссо:

1. Пріоритетність фізичного виховання (до 2 р.в.).
2. Пріоритетність розвитку почуттів: «сон розуму» (2–12 рр.).
3. Пріоритетність розумового виховання (12–15 рр.).
4. Пріоритетність морального виховання: період «бурі і пристрастей» (15–18 рр.)
5. Релігійний та громадянський вибір (18–... рр.).

А.21. М. В. Савчин:

1. Пренатальний період (від зачаття до пологів).
2. Натальний період (пологи).
3. Період новонародженості (до 2 міс.).
4. Вік немовляти (2 міс. – 1 р.).
5. Ранній дитячий вік (1–3 рр.).
6. Дошкільний вік (3–6/7 рр.): 1) молодший дошкільний (4-й р.); 2) середній дошкільний (5-й р.); 3) старший дошкільний (6/7 рр.).
7. Молодший шкільний вік (зріле дитинство): 1–4 кл. (6/7–10/11 рр.).
8. Дорослішання: 1) підлітковий (середній шкільний) вік: 4–8 кл. (11–14 рр.) – у дівчат; 5–9 кл. (12–15 рр.) – у хлопців; 2) рання юність (старший шкільний вік): 10–11 кл. (15/16–17/18 рр.); 3) зріла юність: 18–20 рр.
9. Дорослість: 1) рання (20–40 рр.); 2) зріла (40–60 рр.).
10. Старість (60–... рр.).

3. Локомоторно-генітальна, або едіпова (4–6 рр.).
4. Оволодіння вміннями (6–11 рр.).
5. Набуття ідентичності (11–20 рр.).
6. Розв'язання дорослих завдань (21–25 рр.).
7. Формування індивідуальності, неповторності (25–55/60 рр.).
8. Завершення життєвого шляху (65–... рр.).

А.13. Р. Кеган:

1. Інкорпоративна стадія, або неможливість відмежувати себе від інших (до 2 р.в.).
2. Імпульсивна стадія, або імпульсивна поведінка, егоцентризм (2–7 рр.).
3. Імперська, прагнення до незалежності, майстерності (7–12 рр.).
4. Інтерперсональна, або перебудова структури статевого стосунків (13–19 рр.).
5. Інституціональна, або реінтеграція взаємопов'язаних компонентів «Я» (рання дорослість).
6. Інтеріндивідуальна (дорослість).

А.14. Я. А. Коменський:

1. Дитинство: материнське піклування (до 6 р.в.).
2. Остроцтво: елементарна школа (6–12 рр.).
3. Юнацтво: латинська школа (12–18 рр.).
4. Зрілість, змужніння: академія і подорожі (18–24 рр.).

А.15. А. О. Люблінська:

1. Період немовляти (до 1 р.в.), де в межах 1 міс. виокремлюється період новонародженого.
2. Період переддошкільного дитинства (1–3 рр.).
3. Період дошкільного дитинства (3–7 рр.).
4. Період молодшого шкільного віку (7–11/12 рр.).
5. Період середнього шкільного віку, або підлітковий вік (12–15 рр.).
6. Період старшого шкільного віку, або юнацький вік (15–18 рр.).

А.16. В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачова:

1. Фаза новонародженого (початкова ланка раннього дитинства).
2. Стадія немовляти (до 1 р.).
3. Перехід до раннього дитинства (1–3 рр.).
4. Дошкільне дитинство.
5. Молодше шкільне дитинство.
6. Підлітковий вік (кінець дитинства; перехід до дорослості).
7. Старший підлітковий вік (15–17 рр.).
8. Перехід до юності (17–18 рр.).
9. Юнацький вік (18–23 рр.).

Ця аритмічна динаміка переживань передбачає наявність трьох етапів, перший з яких, або помірний (19–21 рр.), завершує попередній стабільний період (юнацький), а у 21–24 рр. має місце двофазовий перебіг кризи.

Перша (сильна) фаза формується після 21 р. і має таку структуру:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: гордість за власні досягнення, вміння самооцінювати, вміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, оптимізм; 2) супутні: домагання ролі дорослого, організованість, упертість як наполегливість.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС – дратівливість, хитрість, індивідуалізм; блок ПС – зарозумілість, заздрість; 2) супутні: недбалість, зухвалість, лихослів'я.

Друга (слабка) фаза незначною мірою зміцнює попередню в результаті появи та стабілізації до 22–23 рр. нових симптомів:

1. Позитивні: 1) типові: старанність; 2) супутні: вміння співпрацювати, відповідальність.
2. Негативні: 1) типові: блок АС – пристосовництво; блок ПС – корисливість; 2) супутні – байдужість.

Тоді до кінця 23 р.в. визначається остаточна структура кризи 23 років (дод. Е.1 і Ж.1):

1. Позитивні симптоми: 1) типові: гордість за власні досягнення, вміння самооцінювати, вміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, оптимізм; 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком відповідальності, організованості, вміння співпрацювати): вміння співпрацювати, домагання ролі дорослого, організованість, відповідальність, упертість як наполегливість.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС – дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво; блок ПС – зарозумілість, заздрість, корисливість; 2) супутні (домінування сили над частотою виявів, за винятком недбалості): недбалість, зухвалість, байдужість, лихослів'я.

Отже, симптомокомплекс кризи 23 років залежно від особливостей двофазового перебігу та співвідношення полярних симптомів концентрується більше у 21–24 р.в.: відносна рівноваги

типових (7 : 7) та незначна перевага супутніх симптомів (5 : 4). Такі тенденції потенційно зумовлюють вчасний після досягнення 23 р.в. вихід з кризового періоду.

Загалом, у кризі входження в дорослість відбувається стабілізація попередньої симптоматики (наслідок її реального або потенційного усвідомлення). Крім того, за місцеперебування в широкому інтервалі та двофазовий перебіг її можна умовно назвати «великою кризою». Головний симптом-аутсайдер – дитяча безпосередність. Також недостатнє усвідомлення особистістю нової соціальної ролі актуалізує проблему формування активної життєвої позиції, самостійного пошуку варіантів ефективного життєвого шляху через нейтралізацію передусім типової негативної симптоматики.

Перебуваючи в постійному взаємозв'язку з типовими позитивними симптомами, типові негативні у 21–24 р.в. потенційно незначно домінують над ними, але у визначенні змісту переживань структуруються за рівнем поляризованого впливу (табл. 2.5): 1) Д (домінантний), 2) С (слабкий), 3) З (зворотний).

Характерно, що в дівчат (жінок) автономний розвиток дратівливості є більше спонтанним, супроводжуючись вербальною агресією. Жіноча дратівливість безпосередньо поєднується з чоловічою, але з претендуванням на першість, тим самим заперечуючи себе в чоловіків як їх типову гендерну властивість.

Таблиця 2.5. Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів у дівчат (жінок) 21–24-річного віку

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Переживання власних успіхів чи невдач	Уміння самооцінювати	Старанність	Уміння самоконтролю	Оптимізм
Заздрість	С	С	З	С	С	Д	С
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д	Д	С	Д
Дратівливість	З	З	З	З	З	З	З
Індивідуалізм	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Хитрість	Д	Д	Д	Д	Д	Д	Д
Пристосовництво	Д	Д	С	Д	Д	Д	С
Корисливість	С	С	З	С	С	Д	З

5. Криза підліткового віку: 1 фаза (12–14 рр.: емансипація від дорослих); 2 фаза (15–17 рр.: пошук себе в житті).

А.8. А. Валлон:

1. Стадія внутрішнього (утробного) життя.
2. Стадія моторної імпульсивності (до 6 міс.).
3. Емоційна стадія (6 міс. – 1 рік).
4. Сенсомоторна стадія (1–3 рр.).
5. Стадія персоналізму (3–5 рр.).
6. Стадія розрізнення (6–11 рр.).
7. Стадія статевого дозрівання і юнацтва.

А.9. Л. С. Виготський:

1. Криза новонародженого.
2. Вік немовляти (2 міс. – 1 р.).
3. Криза 1 року.
4. Раннє дитинство (1–3 рр.).
5. Криза 3 років.
6. Дошкільний вік (3–7 рр.).
7. Криза 7 років.
8. Шкільний вік (8–12 рр.).
9. Криза 13 років.
10. Пубертатний вік (14–18 рр.).
11. Криза 17 років.

А.10. К. Гетчінсон:

1. Стадія копання в землі, піску (до 5 р.в.).
2. Стадія полювання (5–11 рр.).
3. Стадія догляду за тваринами (8–12 рр.).
4. Стадія землеробства (11–15 рр.).
5. Стадія промисловості і торгівлі (14–20 рр.).

А.11. Д. Б. Ельконін:

1. Період раннього дитинства (1–3 рр.): немовляти (до 1 р.в.), який починається кризою новонародженого; криза 1 року життя.
2. Період дитинства: дошкільний вік (3–7 рр.), який починається кризою 3 років; молодший шкільний вік (7–10 рр.) з кризою 7 років.
3. Період отрочества: підлітковий вік (10–15 рр.) з кризою 11–12 років; рання юність (15–17 рр.) з кризою 15 років.

А.12. Е. Еріксон:

1. Орально-сенсорна, корпоративна, вбираюча (до 1 р.в.).
2. Стадія самостійності (1–3 рр.).

Додаток А

Приклади суспільних і авторських вікових періодизацій, у яких указуються (не вказуються) вікові нормативні кризи

А.1. Афінівська система:

1. Сімейне виховання (до 7 р.в.).
2. Школа граматики (навчання грамоти, лічби, письма); школа кіфариста (літературно-музична освіта): 7–13/14 рр.
3. Палестра – школа боротьби; гімназичні школи – вивчення філософії, політики, літератури (13/14–18 рр.).
4. Ефебія (18–20 рр.).

А.2. Спартанська система:

1. Сімейне виховання (до 7 р.в.).
2. Агелли (7–18 рр.).
3. Ефебія (18–20 рр.).

А.3. Середньовічна вікова періодизація (невідомий автор):

1. Обов'язкове домашнє виховання (до 7 р.в.).
2. Паж у дружини сюзерена, герцога, князя, графа (7–14 рр.).
3. Зброносець сюзерена (14–21 рр.).
4. Посвята в лицарі (з 21 р.в.).

А.4. Х. Д. Алчевська:

1. Молодші учні (10–12 рр.).
2. Підлітки (13–15 рр.).
3. Дорослі (16–... рр.).

А.5. Аристотель:

1. Виховання в сім'ї (до 7 р.в.).
2. Статева зрілість (7–14 рр.).
3. Період післястатевої зрілості (14–21 рр.).

А.6. П. П. Блонський:

1. Ясельний вік.
2. Дошкільний вік (молодший і старший).
3. Шкільний вік (молодший і старший).
4. Юнацький вік.

А.7. Л. І. Божович:

1. Період немовляти (з кризи новонародженості).
2. Раннє дитинство (з кризи 1 року).
3. Дошкільне дитинство (з кризи 3 років).
4. Молодше шкільне дитинство (з кризи 7 років).

У юнаків (чоловіків) встановлено, що максимальні за виявами симптоми, як і в дівчат, концентруються в таких вікових інтервалах:

- 1) 19–20 рр.: позитивні – упертість як наполегливість, гордість за власні досягнення; негативні – упертість як неслухняність, пристосовництво;
- 2) 20–21 рр.: позитивні – уміння співпереживати, дитяча безпосередність; негативні – відсутні;
- 3) 21–22 рр.: позитивні – відсутні; негативні – хитрість;
- 4) 22–23 рр.: позитивні – оптимізм, упертість як наполегливість, гордість за власні досягнення, усвідомлення нової соціальної позиції, домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності, вимогливість; негативні – упертість як неслухняність, дратівливість, негативізм, зухвалість, індивідуалізм, пристосовництво;
- 5) 23–24 рр.: позитивні – відвертість, організованість, відповідальність, уміння співпрацювати, уміння самооцінювати, уміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, усвідомлення нової соціальної позиції, домагання ролі дорослого, прагнення до самостійності, старанність; негативні – упертість як неслухняність, недбалість, лінощі, дратівливість, хвастощі, негативізм, байдужість, корисливість, пізнавальна обмеженість, жорстокість, заздрість, зарозумілість, лихослів'я.

Розпочинаючи з 19–20 рр., у юнаків, як і в дівчат, відбувається незначне зростання симптомокомплексу. У 20–21 рр. він є невиразним (у дівчат – перебіг більш болісний), але з 22–23 рр. усі полярні симптоми стрімко зростають, привертаючи увагу оточення передусім негативними виявами, особливо – упертістю як неслухняністю, лінощами, корисливістю, пристосовництвом, що пояснюється відсутністю домінування позитивної симптоматики. Надалі у 23–24 рр. негативна симптоматика має незначну кількісну перевагу (більше до 23 р.в.), хоча індивідуальні вияви позитивних симптомів, як і в дівчат, також вищі. У цілому менша, ніж у дівчат, збалансованість типової симптоматики засвідчує більшу прихованість цих симптомів та неопублічність їх суб'єктивних оцінок.

В окремих вікових інтервалах визначаються домінантні симптоми:

- 1) 19–20 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, оптимізм, уміння співпрацювати, домагання ролі дорослого; негативні – пристосовництво, індивідуалізм, упертість як неслухняність, лихослів'я, лінощі, корисливість;

- 2) 20–21 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, організованість, оптимізм, уміння співпрацювати; негативні – упертість як неслухняність, індивідуалізм, негативізм, пристосовництво, корисливість;
- 3) 21–22 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, оптимізм, переживання власних успіхів чи невдач; негативні – індивідуалізм, пристосовництво, хитрість, лінощі, упертість як неслухняність;
- 4) 22–23 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, оптимізм, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач; негативні – індивідуалізм, пристосовництво, упертість як неслухняність, негативізм, драгівливість;
- 5) 23–24 рр.: позитивні – прагнення до самостійності, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач, гордість за власні досягнення, оптимізм; негативні – лихослів'я, корисливість, упертість як неслухняність, зарозумілість, лінощі (тенденції – як у дівчат).

У 19–24 р.д. визначаються 12 провідних домінант (5 позитивних і 7 негативних), які співвідносяться більше з 21–24 р.в. Це також універсальні складові, у яких кульмінаційні вияви можуть повторитися (у кризі 17 років їх також 12):

- 1) позитивні – прагнення до самостійності (19–24 рр.), гордість за власні досягнення (19–24 рр.), оптимізм (19–24 рр.), уміння співпрацювати (19–24 рр.), переживання власних успіхів чи невдач (21–24 рр.);
- 2) негативні – пристосовництво (19–23 рр.), індивідуалізм (19–23 рр.), упертість як неслухняність (19–24 рр.), лихослів'я (19–20, 23–24 рр.), лінощі (19–20, 21–22, 23–24 рр.), корисливість (19–21, 23–24 рр.), негативізм (20–21, 22–23 рр.).

Така аритмічна динаміка переживань демонструє наявність трьох етапів, два останні з яких являють собою двофазовий перебіг кризи 23 років.

Перша (сильна) фаза формується після досягнення 21 р.в. (ближче до 22 р.в.). Її структура:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, оптимізм; 2) супутні: уміння самооцінювати, домагання ролі дорослого, уміння самоконтролю.

2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (лихослів'я, корисливість, дратівливість, індивідуалізм); блок ПС (упертість як неслухняність); блок НС (лінощі); 2) супутні – хитрість, пізнавальна обмеженість.

Друга (слабка) фаза незначно зміцнює попередню внаслідок появи та стабілізації до 23 р.в. нових симптомів:

1. Позитивні симптоми: 1) типові: переживання власних успіхів чи невдач; 2) супутні: уміння самооцінювати, домагання ролі дорослого, уміння самоконтролю.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (присосовництво); блок ПС (негативізм, зарозумілість); 2) супутні – хитрість, пізнавальна обмеженість.

Як наслідок, після 23 р.в. встановлюється остаточна структура кризи 23 років (дод. Е.1 і Ж.1):

1. Позитивні симптоми: 1) типові: прагнення до самостійності, оптимізм, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, переживання власних успіхів чи невдач; 2) супутні (домінування частоти над силою виявів): уміння самооцінювати, домагання ролі дорослого, уміння самоконтролю.
2. Негативні симптоми: 1) типові: блок АС (лихослів'я, корисливість, дратівливість, індивідуалізм, присосовництво); блок ПС (упертість як неслухняність, негативізм, зарозумілість); блок НС (лінощі); 2) супутні (домінування сили над частотою виявів): хитрість, пізнавальна обмеженість.

Отже, симптомокомплекс кризи 23 років залежно від особливостей двофазового перебігу та співвідношення полярних симптомів концентрується більше у 22–24 р.в. зі значним домінуванням негативних (9 : 5) та незначною перевагою позитивних супутніх симптомів (3 : 2). Такі тенденції потенційно зумовлюють вчасний після досягнення 23 р.в. вихід із кризового періоду.

Класифікація поляризованого впливу типових негативних симптомів на типові позитивні є такою: 1) домінуючий; 2) слабкий (табл. 2.6).

Вплив решти симптомів як нетипових є неістотним, особливо симптомів-аутсайдерів: позитивних – дитячої безпосередності; негативних – жорстокості й лінощів. Недостатнє усвідомлення особистістю нової соціальної ролі посилює проблему формування активної життєвої позиції, самостійного пошуку варіантів

Таблиця 2.6. Взаємовплив типових позитивних і негативних симптомів в юнаків (чоловіків) 21–24-річного віку

Симптоми	Гордість за власні досягнення	Прагнення до самостійності	Переживання власних успіхів чи невдач	Уміння співпрацювати	Оптимізм
Лихослів'я	Д	Д	Д	Д	Д
Зарозумілість	Д	Д	Д	Д	Д
Дратівливість	Д	Д	Д	Д	Д
Індивідуалізм	С	С	С	С	С
Негативізм	Д	Д	Д	Д	Д
Пристосовництво	Д	С	С	С	С
Корисливість	Д	Д	Д	Д	С
Упертість як неслухняність	Д	Д	Д	Д	Д
Лінощі	Д	Д	Д	Д	Д

ефективного життєвого шляху на основі нейтралізації передусім типових негативних симптомів.

Крім того, у кризі входження в дорослість відбувається стабілізація попередньої симптоматики як наслідок її реального або потенційного усвідомлення (за широкий інтервал та двофазовий перебіг її можна умовно назвати «великою кризою»).

Юнакам притаманний автономний розвиток індивідуалізму, який є більш спонтанним і супроводжується неприхованим фізичним впливом.

2.4. Структурно-функціональні характеристики вікових криз у «питаннях – відповідях»

Наскільки доказовим є поділ різнопланових криз на вікові (нормативні) і життєві (ненормативні)?

Такий поділ протиставляє обидва різновиди криз. Однак поняття «віку» і «життєвого шляху» знаходяться в одній пізнавальній площині, де «вік», відображаючи етапність життєвого шляху, конкретизує його специфіку в конкретних соціальних умовах. У зв'язку з цим поняття «життєві кризи» як універсальне поняття

209. Фортунатов Г. А. Педология / Г. А. Фортунатов, М. В. Соколов. – М. : Госучпедгиз РСФСР, 1935. – 237 с.
210. Фрадкин Ф. А. Педология: мифы и действительность / Феликс Аронович Фрадкин. – М. : Знание, 1991. – 80 с.
211. Цуканов Б. Й. Время в психике индивида / Борис Йосипович Цуканов. – Одесса : Астропринт, 1999. – 68 с.
212. Чепелева Н. В. Життєва ситуація особистості / Н. В. Чепелева // Основи практичної психології. – К. : Либідь, 1999. – С. 112–136.
213. Шамне А. В. Період «adolescence» в контексті проблеми вікових переходів та «кризовості-безкризовості» психічного розвитку в онтогенезі / А. В. Шамне // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – С. 427–435.
214. Шахова И. П. Психологические особенности изменения системы интересов при переходе от подросткового к старшему школьному возрасту : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / И. П. Шахова. – М., 1987. – 24 с.
215. Шевченко Н. Ф. Вплив смислового настановлення на переживання психічного стану, зумовленого кризовою ситуацією / Н. Ф. Шевченко // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – С. 436–444.
216. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста / Гейл Шихи ; пер. с англ. – СПб. : Ювента, 1999. – 436 с.
217. Юрьева Л. Н. Кризисные ситуации / Людмила Николаевна Юрьева. – Днепропетровск : Арт-пресс, 1998. – 164 с.
218. Яворская Ж. Х. Кризис подросткового возраста / Ж. Х. Яворская // Проблемы психического развития современного школьника / [под ред. В. В. Агеева]. – Алматы : Престиж, 2003. – С. 120–124.
219. Ярошевский М. Г. История психологии: от античности до середины XX века / Михаил Григорьевич Ярошевский. – [2-е изд.]. – М. : Академия, 1997. – 416 с.
220. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura // Self-efficacy in Changing Societies / ed. by Albert Bandura. – Cambridge University Press, 2002. – P. 1–45.
221. Ellis A. Discomfort anxiety: a new cognitive behavioral construct (Part 2) / A. Ellis // Journal of Rational Emotive & Cognitive Behaviour Therapy, 2003. – Vol. 21, no. 3–4. – P. 193–202.
222. Ellis A. Overcoming Resistance: A Rational Emotive Behaviour Therapy Integrative approach / Ellis A. – New York : Springer, 2002. – 294 p.
223. Fucuyama. Our Posthuman Future: Consequences of the Bitechology Revolutian Farrar, Straus and Giroux / Fucuyama. – N. Y., 2002. – P. 9.

194. Соловейчик М. Я. Кризис и основы кризисной интервенции / М. Я. Соловейчик // Мастерство психологического консультирования. – СПб. : Речь, 2006. – С. 98–111.
195. Степанов С. С. Век психологии: имена и судьбы / Сергей Сергеевич Степанов. – М. : Эксмо, 2002. – 542 с.
196. Стратегии формирования антикризисного поведения подростков и молодежи / Ульяновский гос. пед. ун-т им. И. Н. Ульянова ; Институт повыш. квалиф. и перепод. работн. образов. ; НИИ психолого-пед. и социолог. диагностики. – Ульяновск, 2001. – 102 с.
197. Стрелков Ю. К. Психология жизненных кризисов и значимых событий / Ю. К. Стрелков // Психологический журнал. – 1993. – Т. 13. – № 5. – С. 75–86.
198. Татенко В. О. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998): життя як вчинок і подія / В. О. Татенко, Т. М. Титаренко // Історія психологія ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 2003. – С. 7–37.
199. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 373 с.
200. Титаренко Т. М. Життєві кризи особистості / Т. М. Титаренко // Основи практичної психології / [Панок В. Г., Титаренко Т. М., Чепелева Н. В. та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – С. 155–168.
201. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Главник, 2007. – Ч. 1. – 144 с.
202. Титаренко Т. М. Испытание кризисом: Одиссея преодоления / Татьяна Михайловна Титаренко. – [2-е изд., испр.]. – М. : Когито-Центр, 2010. – 304 с.
203. Титаренко Т. М. Кризове психологічне консультування / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К. : Главник, 2004. – 96 с.
204. Ткаченко Л. Л. До проблеми переживань в різних теоретичних концепціях / Л. Л. Ткаченко // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 7. – Вип. 4. – С. 357–364.
205. Толстых А. В. Возрасты жизни / Александр Валентинович Толстых. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 221 с.
206. Федорченко Н. В. Феномен переживання: від філософії життя до психології життя / Н. В. Федорченко // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 4. – С. 312–320.
207. Фельдштейн Д. И. Психология современного подростка / Давид Иосифович Фельдштейн. – М. : Педагогика, 1987. – 236 с.
208. Формирование личности в переходном периоде: От подросткового к юношескому возрасту / [под ред. И. В. Дубровиной]. – М. : Педагогика, 1987. – 184 с.

передбачає в собі різні кризи, які, у свою чергу, поділяються, зокрема, на вікові (нормативні і ненормативні).

Чому вікові кризи розглядаються провідними життєвими явищами в системі будь-яких інших криз?

Зміст будь-якої кризи (операціональної, смислової тощо) неможливо зрозуміти поза контекстом вікових координат особистості. Вікові кризи – це вихідна пізнавальна основа для встановлення в особистості її варіанта індивідуально-типологічного розвитку.

Вікові кризи мають межі?

Будь-яке протяжне в часі життєве явище має межі. Однак парадоксальність дослідницької ситуації полягає в тому, що проблема вікових криз дискутується більше на рівні теоретичного аналізу (емпіричні дослідження практично є відсутніми). Значним чином ця дослідницька ситуація спричинена науковими уявленнями Л.С. Виготського, згідно з якими стабільні періоди мають стійкі межі, а кризові – нестійкі (великий вчений рано пішов із життя, залишивши з цього приводу швидше гіпотези, ніж вердикти). Але не може бути так, щоб у віковому розвитку одні явища були «безмежними», а інші – з «межами». Навпаки: їх діалектика, гармонія створює цілісну та взаємодоповнюючу, а не фрагментарну картину вікового розвитку особистості будь-якого, а не тільки підліткового чи юнацького віку. Якщо не буде вікових меж ні в стабільних, ні в перехідних (кризових) періодів, то це «аморфний» віковий розвиток, який не мав, не має і ніколи не буде мати доказового адресного навчально-виховного впливу. Ми ж виходимо з іншого наукового положення Л.С. Виготського про те, що відносні межі існують із відхиленням у 1,5–2 роки. На рис. 1.1 (розділ 1) зображений типологічний варіант розвитку подій, але кожна особистість, звичайно, проходить кризовий період по-своєму, демонструючи унікальну індивідуальність.

Складається враження, що радянська педологія практично відповіла на історико-психологічний запит про соціальне та особистісне призначення вікових криз?

Досягнення радянської педології справді є масштабними. Щоб переконатися в цьому, варто хоча б переглянути окремі педологічні видання 1920–1930-х років [18; 35; 62–64; 111]. Вони буквально «рясніють» результатами емпіричних досліджень. Сучасне ставлення до педологічних здобутків має бути однозначним: їх не потрібно перебільшувати, але водночас потрібно реанімувати,

а значить, повернути з історичного напівзабуття чи повного забуття імена видатних особистостей (А.Б. Залкінда, М.В. Соколова, Г.А. Фортунатова та ін.). Саме завдяки радянській педології сформувалися дослідницькі альтернативи у вивченні вікових криз: 1) у 1920 рр.: концепції «кризового» розвитку; 2) із 1940–1950-х рр. – «безкризового» розвитку.

Які пошукові процеси визначає теза Л.С. Виготського про «внутрішню логіку розвитку»?

Велич цього вченого полягає в тому, що, культивуючи власну наукову позицію, він практично не заперечував інших точок зору. Його культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій не заважала закладати йому основи генетичної психології, причому в тому сенсі, що перспективи потужного прогресування сучасної психологічної науки неможливі без врахування досягнень *генетики*, а значить, без такої важливої галузі міждисциплінарного психологічного знання, як *психогенетика*.

До речі, у наступному, 2014 році, виповнюється 80 років з дня смерті Л.С. Виготського, який прожив нетривале, але настільки яскраве і продуктивне життя (1896–1934), що уявити сучасну психологічну науку без його досягнень просто неможливо.

Яке прикладне значення концепції симптомокомплексів переживань вікових криз?

Спочатку зауважимо: будь-яке наукове знання повинне мати теоретико-прикладне значення, що є його основним життєздатним і життєстверджуючим критерієм. У протилежному випадку виникає вже інше питання: для чого таке знання? Інформація заради інформації? Тоді справді формується феномен так званої «книжкової мудрості», а ще гірше – псевдознання!

У нашому випадку в руслі названої концепції для криз 13, 17 і 23 років розроблено:

- 1) понятійні визначення 34 базових симптомів переживань (по 17 позитивних і негативних), сутність яких виявляється у встановленні змісту поняття «вікова норма кризового розвитку» (дод. В);
- 2) динамічні психологічні моделі нормативних криз, а також нормативних і ненормативних, які відповідно демонструють взаємозалежність своїх позитивних і негативних симптомів тощо.

З'ясовано, що вирішальними в будь-якій кризі є типові симптоми. Поінтервально у 9–24-річному діапазоні встановлена динаміка

178. Психологія сім'ї / [Поліщук В. М., Ільїна Н. М., Поліщук С. А. та ін.]; за заг. ред. В. М. Поліщука. – [2-е вид., допов.]. – Суми : Університетська книга, 2009. – 282 с..
179. Психологія формування і розвитку личности / [отв. ред. Л. И. Анцыферова]. – М. : Наука, 1981. – 368 с.
180. Психология человека от рождения до смерти. Младенчество. Детство. Юность. Взрослость. Старость: Полный курс психологии развития / [под ред. А. А. Реан]. – М. : Олма-Пресс, 2003. – 411 с.
181. Рабочая книга школьного психолога / [И. В. Дубровина, М. К. Акимова, Е. М. Борисова и др.]. – М. : Просвещение, 1991. – 303 с.
182. Равич-Щербо И. В. Психогенетика / Равич-Щербо И. В., Марютина Т. М., Григоренко Е. Л. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 477 с.
183. Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці / Валентин Васильович Рибалка. – К. : АПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих ; Одеса : Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.
184. Роль среды и наследственности в формировании индивидуальности человека / [Егорова М. С., Кочубей Б. И, Малых С. Б. и др.]; под ред. И. В. Равич-Щербо. – М. : Педагогика, 1988. – 333 с.
185. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
186. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1988. – Т. 1. – 488 с.
187. Руднева Е. И. Педологические извращения Л. С. Выготского / Елизавета Израилевна Руднева. – М. : Учпедгиз, 1937. – 137 с.
188. Савчина М. В. Вікова психологія / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К. : Академвидав, 2005. – 360 с.
189. Санникова О. П. Кризис личности: попытка типологии / О. П. Санникова // Наука і освіта. – 2006. – № 5. – С. 66–70.
190. Сбруева А. А. Історія педагогіки у схемах, картах, діаграмах / А. А. Сбруева, М. Ю. Рисіна. – Суми : СумДПУ, 2000. – 208 с.
191. Семичев С. Б. Теория кризисов и психопрофилактика (обзор литературы) / С. Б. Семичев // Труды Ленинградского научно-иссл. психоневрологического института им. В. М. Бехтерева. – Л. : Ленинград. науч.-иссл. психоневрологич. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1978. – Т. 3 : Неврозы и пограничные состояния. – С. 96–99.
192. Слободчиков В. И. Интегральная периодизация общего психического развития / В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман // Вопросы психологии. – 1996. – № 5. – С. 35–50.
193. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев. – М. : Школа-Пресс, 2000. – 416 с.

166. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 23 років юнаками / В. М. Поліщук // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 637–646.
167. Поліщук В. М. Симптоматика переживань юнаками кризи 17 років / В. М. Поліщук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 6. – С. 235–243.
168. Поліщук В. М. Симптомокомплекс вікової нормативної кризи «входження у дорослість» / В. М. Поліщук // Психологія і педагогіка : актуальні питання XXI ст. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 23–24 грудня 2011 року. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. – С. 24–26.
169. Поліщук В. М. Симптомокомплекс юнацької кризи / В. М. Поліщук // Психологія і педагогіка : актуальні питання XXI ст. : матеріали міжнародної наук.-практ. конф., 25–26 листопада 2011 року. – Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2011. – С. 27–28.
170. Поліщук В. М. Соціальні чинники ризику у формуванні свідомості підлітків та старшокласників / В. М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 15. – С. 184–187.
171. Поліщук В. М. Суб'єктивна інтерпретація переживань кризи 17 років / В. М. Поліщук // Вітчизняна наука : сучасний стан, актуальні проблеми та перспективи розвитку : матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф. (Переяслав-Хмельницький, 16–18 березня 2012 року). – С. 132–134.
172. Полищук В. Н. Подростковый и старший школьный возраст в системе периодизации возрастного развития / В. Н. Полищук // Психолого-педагогические проблемы воспитания подрастающего поколения : материалы международной науч.-практ. конф. / под ред. Н. В. Матяш. – Брянск : Изд-во БГУ, 2004. – С. 115–120.
173. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі освіти / Едуард Олександрович Помиткін. – К. : ІЗМН, 1996. – 164 с.
174. Принцип развития в психологии / [отв. ред. Л. И. Анцыферова]. – М. : Наука, 1978. – 368 с.
175. Проблемы психологии современного подростка / [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М. : АПН СССР, 1988. – 160 с.
176. Психологія життєвої кризи / [відпов. ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Агрпромовидав України, 1998. – 348 с.
177. Психологія сім'ї / [Поліщук В. М., Ільїна Н. М., Поліщук С. А. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Поліщука. – Суми : Університетська книга, 2008. – 238 с.

кожного симптома (підйоми, спади, залежність від різнопланових особистісних чи соціальних умов, зв'язок з іншими симптомами), і так для кожного кризового періоду.

Або: кризи 13 років і входження в дорослість як «великі кризи» схожі між собою. Криза 17 років є «малою кризою». Висловлено припущення про їх десятирічний цикл у віковому розвитку. Розроблено психодіагностичний інструментарій, напрями психологічної профілактики вікових криз, психологічної просвіти молодших школярів, підлітків і юнаків (ідеться про результати суб'єктивної інтерпретації переживань), а також їхніх батьків і педагогів. Тут варто особливо наголосити: названий інструментарій і профілактика – це професійна компетенція передусім практичних психологів. Ніяк не педагогів чи інших осіб, які навіть професійно займаються справою навчання і виховання. Згадаємо відоме прислів'я: «Пирого має пекти кухар, а чоботи шити кравець».

Ці та інші знання про віковий кризовий розвиток мають одну мету: своє адресне і доказове використання у практиці педагогічного повсякдення, отримане на основі емпірико-теоретичного аналізу (а не лише теоретичного, часом відірваного від реальності) інформації.

Що можна сказати про зміст психологічної профілактики вікових криз?

На прикладі юнацької кризи, або кризи 17 років, сформулюємо її основні напрями [159]:

1. Надання навчально-виховних пріоритетів позитивним симптомам.

Необхідно акцентувати увагу на розвитку позитивних типових симптомів у межах 17 р.в. (з максимальним відхиленням у півроку), враховуючи їх гендерний аспект (у дівчат, зокрема, – більш раннє входження в кризу). Це дуже важливо, оскільки на практиці в дорослих може створитися деформоване враження про «затягнення» у дівчат підліткової кризи, передбачаючи відповідну пізнавальну орієнтацію на її симптоматику, хоча насправді йдеться про симптоми зовсім іншої кризи – юнацької. Така підміна понять, а разом з нею неправильний вибір змістових пріоритетів у розвитку позитивних симптомів однозначно призведе до загострення кризових явищ, спричинених уже професійною некомпетентністю, що є сферою розгортання ненормативних кризових явищ. У цьому контексті юнацька криза найбільш сприятлива для ускладнення вікового розвитку.

Обидві групи симптомів (позитивні типові й супутні) також визначають наявні та можливі характеристики системи переживань у наступних вікових інтервалах, передусім у 18–19 р.в., що передуює кризі входження в дорослість (18–19 рр.).

У дівчат позитивна симптоматика знаходиться навколо прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого (відбувається збіг із двома симптомами попередньої кризи); негативна – дратівливості, хитрості, зарозумілості (збіг із трьома симптомами). У хлопців – навколо домагання ролі дорослого, уміння співпрацювати (збіг з одним симптомом); негативна – дратівливості, лихослів'я, упертості як неслухняності, негативізму, лінощів (повний збіг) як провідних пізнавальних симптомів усього симптомокомплексу (домінант-лідерів), а значить, названої кризи.

Частота виявів супутнього симптомокомплексу в хлопців домінує над його силою, за винятком хитрості й жорстокості.

2. Гендерні суб'єктивні особливості переживань.

Дівчата визнають важливість уміння співпереживати, переживань власних успіхів чи невдач, оптимізму, відвертості, відповідальності, дратівливості, але особливо пристосовництва та впертості, пояснюючи це закінченням школи та необхідністю майбутнього професійного вибору, причому без самостійної актуалізації проблеми власного самопізнання. У 18–19 рр. відзначають у себе високий рівень дитячої безпосередності (як потенційна протипага індивідуалізму). Вважають, що негативний симптомокомплекс концентрується у 16–18 рр. і співвідноситься з позитивним таким чином: 1) типовим: у 15–16 рр. – 5 : 7; 16–17 рр. – 4 : 3; 17–18 рр. – 9 : 3; 18–19 рр. – 1 : 7; 2) нетиповим: 3 : 3; 3 : 3; 2 : 3; 3 : 2 відповідно.

Загалом, до 16–18 р.в., як кризового, відносять такі симптоми:

- 1) типові: позитивні – відвертість, оптимізм, відповідальність; негативні – упертість як неслухняність, зухвалість, корисливість, пізнавальна обмеженість, індивідуалізм, лінощі, недбалість, хвастощі, негативізм, пристосовництво, зарозумілість;
- 2) нетипові: позитивні – домагання ролі дорослого, уміння співпрацювати, вимогливість; негативні – жорстокість.

Хлопці найбільш важливими вважають відповідальність, уміння співпрацювати, гордість за власні досягнення, дратівливість, пристосовництво, хитрість. Найбільші вияви негативного симптомокомплексу зіставляють із 16–18 р.в., де кількісне співвідношення з позитивним є таким: 1) типовим: у 15–16 рр. – 5 : 7;

В. М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – № 24. – С. 61–67.

157. Поліщук В. М. Психологія вікового розвитку як складник професійної компетентності шкільного психолога / В. М. Поліщук // Становлення професійних якостей практичного психолога у різних галузях діяльності : матеріали Всеукраїнського науково-методичного семінару (Умань, 20 січня 2012 р.) / ред. кол. : Ткачук Л. В. (гол. ред.) та ін. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – С. 34–36.
158. Поліщук В. М. Психологія педагогічного повсякдення: реальність і міфи / Валерій Миколайович Поліщук : [науково-популярне видання]. – Суми : Університетська книга, 2012. – 152 с.
159. Поліщук В. М. Психологія переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Поліщук Валерій Миколайович. – К., 2013. – 522 с.
160. Поліщук В. М. Симптоматика переживань вікових нормативних і ненормативних криз у підлітковому та юнацькому віці / В. М. Поліщук // Психолого-педагогічні виклики сучасності: шляхи розв'язання та новітні перспективи : міжнародна наук.-практ. конф., 16–17 грудня 2011 р. – Львів : Львівська педагогічна спільнота, 2011. – С. 40–41.
161. Поліщук В. М. Симптоматика переживань вікових криз у підлітковому та юнацькому віці / В. М. Поліщук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 7. – С. 166–172.
162. Поліщук В. М. Симптоматика переживань дівчатами кризи 17 років / В. М. Поліщук // Психологічні перспективи / голова ред. ради М. Слюсаревський. – К. : Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Т. 1 : Становлення особистості як суб'єкта життєвого шляху. – С. 55–63.
163. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 23 років дівчатами (жінками) / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименка. – К. : Фенікс. – 2011. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 13. – С. 368–375.
164. Поліщук В. М. Симптоматика переживання кризи 13 років дівчатами / В. М. Поліщук // ОСВІТА РЕГІОНУ. Політологія. Психологія. Комунікації. – К. : Університет «Україна», 2011. – № 3. – С. 147–151.
165. Поліщук В. М. Симптоматика переживань кризи 13 років хлопцями / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 139–146.

148. Поліщук В.М. Основні ознаки позитивного симптомокомплексу переживань вікових криз / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – К. : Фенікс. – 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 203–209.
149. Поліщук В. М. Педагогічна майстерність учителя і навчально-виховна реальність / В. М. Поліщук // Розвиток педагогічної майстерності викладача в умовах неперервної освіти : [монографія] / [за ред. М. М. Солдатенка, О. М. Семенов]. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – С. 43–56.
150. Поліщук В. М. Переживання ненормативних криз і повсякденні навчально-виховні реалії та стереотипи / В. М. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі : зб. наук. статей і матеріалів I міжвузівської науково-практичної конференції (Харків, 7–8 жовтня 2011 р.) / за ред. І. Ф. Прокопенка ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Х. : ХНПУ; ХОГОКЗ, 2011. – С. 216–222.
151. Поліщук В. М. Переживання підлітками і юнаками вікових ненормативних криз / В. М. Поліщук // Людські цінності і толерантність : міжконтинентальний діалог інтелектуалів : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16 листопада 2011 року) / [редкол. : В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, С. О. Сисоєва, Н. М. Віннікова]; за заг. ред. В. О. Огнев'юка ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Київський ун-т ім. Б. Грінченка. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С. 98–101.
152. Поліщук В. М. Принципи дослідження симптомокомплексів вікових криз у підлітковому і юнацькому віці / В. М. Поліщук // Основные вызовы и пути их решения : научно-практическая конференция по педагогике и психологии, 2–3 декабря 2011 года. – Харьков : Восточноукраинская организация «Центр педагогических исследований», 2011. – С. 41–43.
153. Поліщук В. М. Психологічна готовність вчителя до праці в школі / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 2. – С. 8–10.
154. Поліщук В. М. Психологічні особливості переживань у кризі 13 років (дівчата) / В. М. Поліщук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Психологічні науки / гол. ред. М. О. Носко. – Чернігів : ЧДПУ, 2010. – Т. II. – Вип. 82. – С. 143–146.
155. Поліщук В. М. Психологічні особливості переживань у кризі 13 років (хлопці) / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – С. 346–353.
156. Поліщук В. М. Психологія вікового розвитку в працях Л. С. Виготського (пам'яті видатного вченого – до 70-річчя з дня смерті) /

16–17 pp. – 7 : 7; 17–18 pp. – 3 : 2; 18–19 pp. – 3 : 4; 2) нетиповим – 4 : 2; 3 : 3; 2 : 3; 3 : 3 відповідно.

Загалом, до цього інтервалу вони відносять:

- 1) типові симптоми: позитивні – уміння співпрацювати, прагнення до самостійності, відповідальність, переживання власних успіхів чи невдач, упертість як наполегливість, оптимізм, старанність, гордість за власні досягнення; негативні – корисливість, дратівливість;
- 2) нетипові симптоми: позитивні – дитяча безпосередність, уміння самооцінювати, усвідомлення рольової позиції учня (або НСР), вимогливість, уміння самоконтролю; негативні – хвастощі, заздрість, недбалість, зарозумілість.

Характерно, що хлопці самостійно, як і дівчата, відзначають неординарність для себе 16–17 р.в., але менше схильні помічати (але схоже пояснювати) у власних переживаннях значущі вікові зміни. Це наявність у них чіткої суперечності між фіксацією зовнішніх змін у віковому розвитку на основі порівняння себе в попередніх вікових інтервалах та відсутністю сконцентрованості на потенційних внутрішніх новоутвореннях. Власне так пояснюється в хлопців так звана «жорсткість» перебігу юнацької кризи, що на практиці лише додатково наголошує на неприпустимості акцентування навчально-виховного впливу на негативних симптомах.

Як і в підлітковій кризі, одностороння конфронтація з дорослими викликана саме неврахуванням цього аспекту переживань, причому хлопці з часом більше налаштовані вже на двохсторонню конфронтацію з її постійним загостренням, як правило, свідомо уникаючи першого кроку до взаємного примирення, вважаючи це власною слабкістю, особливо якщо така позиція активно підтримується референтними ровесниками.

3. Зіставлення в дівчат і хлопців змісту суб'єктивної інтерпретації симптомів з емпірично визначеною нами.

Тут чітко встановлюються два смислові аспекти, де зіставлення в дівчат і хлопців такої інтерпретації симптомів дає можливість визначити до них спільну та окремі гендерні навчально-виховні стратегії.

У позитивному симптомокомплексі – це: 1) типові симптоми – прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, гордість за власні досягнення (у дівчат і хлопців – 3 із 5); 2) супутні симптоми – уміння самоконтролю (у дівчат – 1 із 4, у хлопців – 1 із 3).

У негативному: 1) типові симптоми: блок АС – драгівливість, індивідуалізм (у дівчат – 2 із 4, у хлопців – 2 із 3), блок ПС – негативізм (у дівчат і хлопців – 1 із 2), блок НС – лінощі (у дівчат і хлопців збігається 1 симптом); 2) супутні симптоми – зухвалість, корисливість, жорстокість (у дівчат – 3 із 4, у хлопців – 3 із 5).

За аналогією з підлітковою кризою необхідно врахувати наявність спільного кількісного бачення (дослідником і юнаками) симптомів у юнаків, що дозволяє впровадити до них такий особистісно-орієнтований підхід, який одночасно поєднує в дорослих і молодших суб'єктів навчання і виховання схожі та різні тенденції самопізнання.

У дівчат – це: 1) позитивні симптоми: типові – відвертість (власні типові – 1 із 3; типові – 1 із 5); супутні – відповідальність (власні типові – 1 із 3; супутні – 1 із 4); 2) негативні симптоми: типові – лінощі, пристосовництво, індивідуалізм, зарозумілість, негативізм (власні типові – 5 із 11; типові – 5 із 7); супутні – зухвалість, корисливість (власні типові – 2 із 11; супутні – 2 із 4).

У хлопців: 1) позитивні: типові – прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, уміння співпрацювати, упертість як наполегливість (власні типові – 4 із 8; типові – 4 із 5); супутні – відсутні (власні типові – «відсутні» з 8; супутні – «відсутні» з 3); 2) негативні – драгівливість (власні типові – 1 із 2; типові – 1 із 6); супутні – корисливість (власні типові – 1 із 2; супутні – 1 із 5).

Такий збіг у цілому є незначним, однак відзначимо в дівчат специфічне розуміння своєї типової негативної симптоматики, а в хлопців – позитивної. Це позначення в дівчат більш свідомої противаги дорослим, тоді як хлопці схильні орієнтуватися не на власні, а зовнішні поведінкові зразки, причому з вищою конформністю. Тоді стереотипна думка про них, як про важковиховуваних, стабілізована ще з підліткової кризи, лише зміцнюється.

4. Динаміка кризових явищ.

У дівчат із чотирьох типових позитивних симптомів кризи 13 років залишаються і стабілізуються в кризі 17 років (всього – 5 симптомів) прагнення до самостійності, домагання ролі дорослого, уміння співпереживати. Із нових симптомів – це гордість за власні досягнення, яка перейшла із супутньої симптоматики. Уперше додається відвертість. Значно втрачає симптом «усвідомлення рольової позиції учня, або НСР», перейшовши до фоновій симптоматики. Якщо типова негативна симптоматика кризи

психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. В. О. Моляко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – Т. 12. – Вип. 11. – С. 238–246.

137. Поліщук В. М. Криза 13 років у хлопців: структура симптомокомплексу і його зміст / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – №. 4. – С. 2–8.
138. Поліщук В. М. Криза 13 років: феноменологія, проблеми : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2006. – 188 с.
139. Поліщук В. М. Криза 7 років: феноменологія, проблеми : [навчальний посібник] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : Університетська книга, 2005. – 118 с.
140. Поліщук В. М. Криза 13 років як перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку (дівчата) / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 4. – С. 11–14.
141. Поліщук В. М. Криза 17 років як перехідний період від підліткового до юнацького віку (дівчата) / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2011. – № 11. – С. 16–20.
142. Поліщук В. М. Криза 17 років як перехідний період від підліткового до юнацького віку (хлопці) / В. М. Поліщук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наукових праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 35 (59). – С. 97–103.
143. Поліщук В. М. Криза 23 років як перехідний період від юнацького віку до вступу в дорослість (дівчата) / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2011. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Вип. 6. – С. 160–167.
144. Поліщук В. М. Криза 23 років як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість (юнаки) / В. М. Поліщук // Наукові праці. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія. – Донецьк : ДВНЗ «ДонНТУ», 2011. – Вип. 10 (193). – С. 219–226.
145. Поліщук В. М. Міфічні уявлення в практиці педагогічної діяльності / В. М. Поліщук // Початкова школа. – 2000. – № 12. – С. 29–31.
146. Поліщук В. М. Наукові уявлення про вікові кризи у радянській педології / В. М. Поліщук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. № 34 (58). – С. 66–72.
147. Поліщук В. М. Основні ознаки негативного симптомокомплексу переживань вікових криз / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / гол. ред. С. Д. Максименко. – К., 2011. – Т. 11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 5. – С. 448–456.

125. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія / Валерій Миколайович Поліщук. – [2-ге вид.]. – Суми : Університетська книга, 2009. – 320 с.
126. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія / Валерій Миколайович Поліщук. – [3-тє вид., випр.]. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
127. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми, 2012. – 478 с.
128. Поліщук В. М. Вікові кризи в системі вікового розвитку / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми практичної психології : матеріали Всеукраїнського наук.-практ. семінару (Глухів, 11–12 жовтня 2012 р.) / [ред. кол. : Я. О. Гошовський, Г. К. Радчук, В. М. Чернобровкін]; відп. ред. В. М. Поліщук. – Глухів : РВВ ГНПУ ім. О. Довженка, 2012. – С. 42–46.
129. Поліщук В. М. Вікові кризи у психічному розвитку / В. М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. – Вип. 1(8). – С. 126–130.
130. Поліщук В. М. Вікові нормативні кризи у шкільному дитинстві / В. М. Поліщук // Психологічні аспекти національної безпеки : тези другої міжнародної наук.-практ. конф. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – С. 171–174.
131. Поліщук В. М. Вікові нормативні кризи як феномен вікового розвитку / В. М. Поліщук // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. – Ч. 5. – С. 282–291.
132. Поліщук В. М. Динаміка симптомокомплексів переживань нормативних криз у підлітковому та юнацькому віці / В. М. Поліщук // Основные парадигмы педагогики и психологии в XX веке : материалы Международной науч.-практ. конф. по педагогике и психологии, 11–12 ноября 2011 года. – Харьков : Восточнокрианская организация «Центр педагогических исследований», 2011. – С. 70–71.
133. Поліщук В. М. Життєві кризи особистості / Валерій Миколайович Поліщук. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2006. – 96 с.
134. Поліщук В. М. Комбінований ситуативний симптомокомплекс переживань ненормативних криз у підлітків та юнаків / В. М. Поліщук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць / гол. ред. М. Й. Варій. – Львів : ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 2. – С. 188–199.
135. Поліщук В. М. Криза входження в дорослість як перехідний період від юнацького віку до вступу у дорослість / В. М. Поліщук // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – №. 9. – С. 1–6.
136. Поліщук В. М. Криза 13 років і підлітковий період / В. М. Поліщук // Актуальні проблеми психології у 12 т. : зб. наук. праць Інституту

13 років мала 11 складових, то в кризі 17 років їх 7: у блоці АС залишилися дратівливість, хитрість; блоці ПС – зарозумілість; блоці НС – лінощі. Із нових симптомів – це негативізм, і особливо індивідуалізм та пристосовництво, які в результаті стрімкого зростання активно переходять із супутньої симптоматики в типову. Типові симптоми підліткової кризи (зухвалість, лихослів'я, корисливість) переходять у супутню симптоматику. Втрачають, тобто переходять у фонову, упертість як неслухняність, пізнавальна обмеженість, недбалість, байдужість. Отже, якщо типова позитивна симптоматика юнацької кризи збільшується на один складник, то типова негативна зменшується майже вдвічі, що засвідчує, відповідно, їх стабільність (залишаються 3 із 4 попередніх типових) і відносну дестабілізацію (4 із 11 попередніх типових; 3 із 5 попередніх супутніх). Супутня позитивна симптоматика розпадається і майже вдвоє зменшується (було – 7, стало – 4): залишаються відповідальність, організованість; уперше додаються вміння самоконтролю, вимогливість; втрачають у виявах уміння співпрацювати, оптимізм, старанність, переживання власних успіхів чи невдач. Ще більше розпадається супутня негативна симптоматика, хоча кількісний склад залишається майже незмінним (було – 5, стало – 4): залишається жорстокість і додаються вже названі три типові симптоми попередньої кризи. Отже, у кризі 17 років відбувається незначне зменшення передусім типового негативного і зростання типового позитивного, але, що важливо, – практичний розпад обох супутніх симптомокомплексів, що засвідчує їх незначний вплив в основній симптоматиці.

Вплив решти симптомів як нетипових є неістотним. Особливо це стосується симптомів-аутсайдерів: із позитивних – дитяча безпосередність, яка значно знизилася, що прямо пов'язано з реалізацією прагнення до самостійності й претендування на роль дорослого; з негативних – недбалість і байдужість. Аналогічний вплив спостережено в усвідомленні рольової позиції учня, що пояснюється потребою в особистості прийняття вже іншої, нової рольової позиції, або НСР (наприклад: студента, робітника тощо), а ще більше – ситуацією професійної невизначеності.

У хлопців із чотирьох типових позитивних симптомів кризи 13 років залишається й стабілізується в кризі 17 років (усього – 5 симптомів) домагання ролі дорослого. Із нових симптомів – це прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення і вміння співпрацювати, які перебували в супутній симптоматиці. Уперше

додається впертість як наполегливість. Значно втрачає оптимізм, перейшовши у фонову симптоматику. Якщо типова негативна симптоматика кризи 13 років мала 9 складових, то в кризі 17 років їх 6: із блоку АС залишилася дратівливість; із блоку ПС – негативізм, упертість як неслухняність; із блоку НС – лінощі. Характерно, що ПС повністю зберігається (упертість як неслухняність, негативізм). Із нових симптомів – це індивідуалізм, який перебував у супутній симптоматиці, та лихослів'я (у типовій). Типові симптоми кризи 13 років (хитрість, недбалість) переходять у супутню симптоматику. Втрачають у виявах хвастощі й байдужість. Отже, якщо типова позитивна симптоматика кризи 17 років на один складник збільшується, причому 4 залишаються незмінними, то типова негативна зменшується на 3, що засвідчує, відповідно, їх стабільність (з позитивних – залишаються 1 із 4 попередніх типових, 4 із 7 попередніх супутніх; негативних – 4 із 6 попередніх типових; 2 із 6 попередніх супутніх). Супутня позитивна симптоматика істотно розпадається (було – 7, стало – 3): залишаються вміння самоконтролю; уперше додаються відвертість і вміння самооцінки. Значно втрачають переживання власних успіхів чи невдач, старанність, але найбільше, ніж у дівчат, усвідомлення рольової позиції учня, яке перебувало в них у типових симптомах, у хлопців – у супутніх. Із 6 супутніх негативних симптомів кризи 13 років залишаються й стабілізуються в кризі 17 років (усього – 5) жорстокість, корисливість, зухвалість. Значно втрачають пізнавальна обмеженість і пристосовництво. Отже, в юнацькій кризі відбувається зміна типового позитивного, розпад супутнього позитивного, стабілізація типового і супутнього негативного симптомокомплексів. Вплив решти нетипових симптомів є неістотним, особливо симптомів-аутсайдерів: позитивного – дитячої безпосередності; негативного – заздрості. Під впливом супутніх негативних симптомів знижуються вміння самооцінювати та значущість рольової позиції учня з аналогічними, як у дівчат, причинами.

5. Результати взаємовпливу негативної і позитивної симптоматики.

Уже зазначалося, що ця складова психологічної профілактики підсумовує зусилля теоретиків і практиків у реалізації доказового особистісно-орієнтованого впливу в будь-якій нормативній кризі. Для цього необхідно взяти до уваги значущість доміантних

110. Овчинникова Ю. В. К проблеме кризиса идентичности / Ю. В. Овчинникова // Вестник МГУ. – Серия 14. Психология. – 2000. – № 2. – С. 84–89.
111. Ордынец И. О. Переходный возраст / Ордынец И.О. – К. : Госиздат Украины, 1925. – 106 с.
112. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / Алла Анатолиевна Осипова. – Ростов н/Д : Феникс, 2005. – 315 с.
113. Особенности обучения и психического развития школьников 13–17 лет / [под ред. И. В. Дубровиной, В. С. Кругловой]. – М. : Педагогика, 1988. – 190 с.
114. Особистісні кризи студентського віку : [зб. наук. праць / за ред. Т. М. Титаренко]. – Волинь : РВВ «Вежа», 2001. – 112 с.
115. Педология и детская психология / [под ред. А. Б. Залкинда]. – М. : Изд. Б. З. О. при М. П. И., 1930. – 177 с.
116. Педология юности / [под ред. И. Арямова]. – М. ; Л., 1931. – 30 с.
117. Пергаменщик Л. А. Кризисная психология / Леонид Абрамович Пергаменщик. – Минск : Высшая школа, 2004. – 239 с.
118. Пилипенко Н. М. Адаптація особистості до життєвої кризи / Н. М. Пилипенко // Журнал практикуючого психолога. – 2000. – № 6. – С. 140–146.
119. Поливанова К. Н. Психологический анализ кризисов возрастного развития / К. Н. Поливанова // Вопросы психологии. – 1994. – № 1. – С. 61–69.
120. Поливанова К. Н. Психологическое содержание подросткового возраста / К. Н. Поливанова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 20–33.
121. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / Катерина Николаевна Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
122. Поліщук В. М. Базові симптомокомплекси переживань вікових криз / В. М. Поліщук // Психолого-педагогічні проблеми в освітньому процесі : зб. наук. статей і матеріалів II міжнародної наук.-практ. конф. (Харків, 26–27 жовтня 2012 р.) / за ред. І. Ф. Прокопенка ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Х. : ХНПУ; ХОГОКЗ, 2011. – С. 231–235.
123. Поліщук В. М. Вихідні наукові уявлення про вікові кризи (до початку ХХ ст.) / В. М. Поліщук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. № 32 (56). – С. 48–55.
124. Поліщук В. М. Виховання особистості: повсякдення і стереотипи / Валерій Миколайович Поліщук. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2004. – 169 с.

92. Ливехуд Б. Кризисы жизни – шансы жизни. Развитие человека между детством и старостью / Бернард Ливехуд. – Калуга, 1994. – 322 с.
93. Максименко С. Д. Переживание как психологичний механізм саморозвитку особистості / С. Д. Максименко // Педагогічний процес: теорія і практика : зб. наук. праць. – К. : Вид-во «П/П «ЕКМО», 2005. – С. 343–361.
94. Малкина-Пых И. Г. Возрастные кризисы взрослости: справочник практического психолога / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М. : ЭКСМО, 2005. – 416 с.
95. Малкина-Пых И. Г. Кризисы подросткового возраста / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2004. – 384 с.
96. Малкина-Пых И. Г. Кризисы пожилого возраста / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 366 с.
97. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях : справочное издание / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2008. – 928с.
98. Малюков А. Н. Психология переживания и художественное развитие личности / Малюков А. Н. – Дубна : Феникс, 1999. – 256 с.
99. Маркова О. Ю. Психология пола и возраста / Ольга Юрьевна Маркова. – СПб. : ЛЭТИ, 2000. – 68 с.
100. Марютина Т. М. Об использовании понятий «критический», «сензитивный», период индивидуального детства / Т. М. Марютина // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 1. – С. 145–153.
101. Миронов А. И. Критические периоды детства / Миронов А.И. – М. : Знание, 1979. – 96 с.
102. Моргун В. Ф. Проблема периодизации развития личности в психологии / В. Ф. Моргун, Н. Ю. Ткачева. – М. : МГУ, 1981. – 84 с.
103. Мухина В. С. Возрастная психология. Феноменология развития / Валерия Сергеевна Мухина. – М. : Академия, 2007. – 640 с.
104. Нагаев В. В. Психология акселерации / В. В. Нагаев, Т. В. Бендас. – Пермь : Пермский ун-т, 1979. – 104 с.
105. Ніколенко Д. Ф. Педагогічне дитинознавство / Д. Ф. Ніколенко // Педагогіка і психологія. – 1993. – № 1. – С. 34–42.
106. Никольская А. А. Возрастная и педагогическая психология в дореволюционной России / Александра Александровна Никольская. – Дубна : Феникс, 1995. – 336 с.
107. Новикова М. В. Психологическая помощь ребенку в кризисной ситуации / Марина Вильгельмовна Новикова. – М. : Генезис, 2006. – 128 с.
108. Обозов Н. Н. Возрастная психология: юность и зрелость / Николай Николаевич Обозов. – СПб. : СанВеда, 2000. – 136 с.
109. Обухова Л. Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы / Лидия Федоровна Обухова. – М. : Тривола, 1996. – 360 с.

симптомів, якими в дівчат є зарозумілість, лихослів'я, корисливість, байдужість. Помірний вплив на позитивну симптоматику характерний для зухвалості, хитрості, пізнавальної обмеженості; слабкий – упертості як неслухняності, дратівливості, лінощів, недбалості. У хлопців – це: 1) домінантні симптоми: хвастощі, лихослів'я, байдужість; 2) помірні: хитрість, лінощі, негативізм; 3) слабкі: упертість як неслухняність, дратівливість, недбалість.

Для впевненості в правильності вибору навчально-виховних пріоритетів ці симптоми також необхідно зіставляти з типовими і супутніми. Юнаки самостійно не надають значення фоновій симптоматиці, але не вважають її вияви ситуативними і випадковими, що, однак, більше свідчить про демонстрацію критичного самоставлення, аніж його реальну присутність. Водночас – це соціальний сигнал про активізацію до юнаків до самопізнання.

Рівневий кількісний розподіл названих симптомів за силою впливу визначає аналогічні за назвами перспективи переживань.

У дівчат – це: 1) домінантна перспектива: уміння співпереживати, домагання ролі дорослого – лихослів'я, негативізм, зарозумілість, хитрість, дратівливість, індивідуалізм; 2) помірні: прагнення до самостійності, гордість за власні досягнення, відвертість – «відсутня негативна симптоматика»; 3) слабка: «відсутня позитивна симптоматика» – пристосовництво.

Названі перспективи виокремлюють у дівчат негативні симптоми, які перешкоджають формуванню позитивних:

- 1) хитрість, дратівливість, індивідуалізм, зарозумілість, негативізм, лінощі (тіньовий бік розвитку всіх типових симптомів, передусім прагнення до самостійності, уміння співпереживати, гордості за власні досягнення);
- 2) пристосовництво – домагання ролі дорослого (менше – уміння співпереживати).

Хлопцям властива переважно домінантна перспектива переживань, що вкотре наголошує на несхожості їх кризового перебігу з дівчатами:

- 1) індивідуалізм, негативізм є тіньовим, зворотним боком усіх типових позитивних симптомів;
- 2) упертість як неслухняність, лихослів'я, лінощі – також (менше – прагнення до самостійності); 3) дратівливість – також (менше – прагнення до самостійності, гордості за власні досягнення).

Які типові особливості вікових нормативних криз?

Зробимо це також на прикладі підліткової кризи:

1. З'ясовано гендерну структуру її базових симптомокомплексів переживань як «великої кризи», симптоми якої (типові, супутні і фонові) рівномірно концентруються лише в 11–13 р.в., позначаючись із 11 р.в. зростанням, а з 14 р.в. – тенденцію до спаду. Їх аритмічна динаміка засвідчує двофазний перебіг кризи, де перша фаза, або сильна, зіставляючись із 11–12 р.в., започатковує її первинну структуру з кількісним домінуванням складових, а друга, або слабка фаза (13–14 р.в.), доповнює її незначною кількістю нових симптомів, загалом констатуючи їх нерівномірний розподіл у 11–14 р.в. Фонові симптоми – це постійний резерв типових і супутніх, що наголошує на обов'язкових індивідуальних варіантах кризового розвитку.

2. Емпірично встановлено найменші та максимальні за видами симптоми зі своїми кульмінаційними (піковими) показниками, їх динаміка в 9–15 р.д. і рейтингові місця в системі базової симптоматики (позитивної й негативної). Визначено рівень взаємовпливу різних симптомів, де пріоритетними є відношення між полярними симптомами. Виходячи зі сформульованих визначень базових симптомів, встановлено їх гендерні змістові характеристики в окремих вікових інтервалах, які потенційно можуть бути сприятливими чи несприятливими для розвитку в умовах різнопланових соціальних впливів, та можливості потенційного розвитку в наступних вікових періодах. Доведено, що складна взаємодія між групами типових, супутніх і фонових симптомів, можливість їх взаємопереходу властива саме 11–14 р.в. із кульмінацією навколо 13 р.в., що по-своєму виявляється в кожного гендеру. Так, у дівчат симптомокомплекс концентрується у 12–14 р.в. із домінуванням негативного в 13 р.в., у хлопців – також у 12–14 р.в. із його домінуванням у 13–14 р.в., тобто перебіг кризи в них більше зміщений до 12–15 р.в. У дівчат він більш сконцентрований і виразний («вибух» негативної симптоматики), у хлопців – рівномірно розподілений, а тому менш помітний, що створює в оточення ілюзію зовнішнього благополуччя перебігу кризи. Встановлено гендерний зміст типових негативних симптомів за рівнем впливу на типові позитивні (домінантні, помірні, слабкі) та однойменні напрями розвитку симптомокомплексу, або перспективи переживань (домінантна,

77. Корочкин Л. Гены и поведение / Л. Корочкин // Соросовский образовательный журнал. – 1997. – № 1. – С. 15–22.
78. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Григорій Силович Костюк. – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.
79. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; [уклад. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, А. Т. Губко, О. В. Проскура] ; за ред. Л. М. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.
80. Крайг Г. Психология развития / Грейс Крайг. – СПб. : Питер, 2003. – 974 с.
81. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / Василь Григорович Кремень. – [2-ге вид.]. – К. : Тов. «Знання України», 2010. – 520 с.
82. Крылов Д. Н. Критические периоды формирования личности / Д. Н. Крылов // Здоровье, развитие, личность. – М. : Медицина, 1990. – С. 210–221.
83. Кризисы возрастные // Психология : словарь / [под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М. : Политиздат, 1990. – 349 с.
84. Кризисные события и психологические проблемы человека / [под ред. Л. А. Пергаменчика]. – Минск : НИО, 1997. – 207 с.
85. Критические периоды развития ребенка и профилактика дезонтологических состояний / [под ред. Ю. Е. Вельтищева и др.]. – М. : Ивановский НИИ материнства и детства, 1989. – 192 с.
86. Кроник А. А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции : дисс. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Кроник Александр Александрович. – М., 1994. – 471 с.
87. Крукович Е. И. Кризисное вмешательство / Е. И. Крукович, В. Г. Ромек. – Минск : ЕГУ, 2003. – 91 с.
88. Кулагина И. Ю. Возрастная психология. Развитие человека от рождения до поздней зрелости / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – [2-е изд.]. – М. : Сфера, 2008. – 464 с.
89. Лановенко Ю. І. Психологічні особливості переживання суб'єктом юнацької кризи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. І. Лановенко. – К., 2005. – 21 с.
90. Лебедева М. М. Особенности восприятия при конфликте и кризисе / М. М. Лебедева // Конфликтология : хрестоматия. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2002. – С. 172–180.
91. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А. Н. Леонтьев ; под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с.

62. Загоровский П. Л. Основные направления в современной психологии юности / Павел Леонидович Загоровский // Психология. – М., 1926. – Вып. 1. – Т. 2. – С. 128 – 129.
63. Залкинд А. Б. Основные вопросы педологии / Арон Борисович Залкинд. – М. : Работник просвещения, 1930. – 264 с.
64. Зарецкий М. И. Современное детство / Марк Израилевич Зарецкий. – М. : МГСПС «Труд и книга», 1926. – 87 с.
65. Зеньковский В. В. Психология детства / Василий Васильевич Зеньковский ; отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М. : Школа-Пресс, 1996. – 336 с.
66. Злобіна О. Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович. – К. : СтилоС, 2001. – 238 с.
67. История зарубежной психологии. 30–60-е гг. XX в. Тексты / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан]. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 342 с.
68. История психологии (10–30-е гг.). Период открытого кризиса. Тексты / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан]. – Екатеринбург : Деловая книга, 1999. – 480 с.
69. Кириленко Т. С. Психологія: емоційна сфера особистості / Таїса Сергіївна Кириленко. – К. : Либідь, 2007. – 256 с.
70. Киселева О. А. Переживание как нравственное бытие сознания / О. А. Киселева // Философская и социологическая мысль. – 1994. – № 1–2. – С. 208–223.
71. Клизовский А. И. Основы миропонимания новой эпохи / Александр Иванович Клизовский. – Минск : Мога-Н – Вида-Н, 1996. – 814 с.
72. Клименко В. В. Функції психічного і фізіологічного в онтогенезі учня / В. В. Клименко // Актуальні проблеми сучасної психології : наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 123–136.
73. Козлов В. В. Социальная и психологическая работа с кризисной личностью / Владимир Васильевич Козлов. – М. : Изд-во Института Психотерапии, 2003. – 301 с.
74. Кон И. С. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики переходного возраста / И. С. Кон, Д. И. Фельдштейн // Хрестоматія по возрастній психології / [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М. : МПСИ, 1996. – С. 239–248.
75. Кон И. С. Психология ранней юности / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
76. Кондратенко Л. О. Питання періодизації психічного розвитку в історії вітчизняної психології (кінець XIX – початок XXI століття) / Л. О. Кондратенко // Актуальні проблеми сучасної української психології : наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 146–156.

помірна, слабка), сутність яких полягає в розвитку позитивної симптоматики.

3. Поінтервально визначена суб'єктивна інтерпретація власних переживань, тобто диференційований зміст власних типових і нетипових симптомів, де перші уособлюються більше з емпірично визначеною типовою й супутньою симптоматикою, а нетипові симптоми – з фоновою [159; 160].

4. Встановлено суб'єктивні провідні симптоми, які визначають рівень самостійних очікувань підлітків у наступному потенційному розвитку позитивної чи негативної симптоматики. Суб'єктивно підлітки не схильні помічати в себе значущі особистісні зміни (більше – хлопці), однак із 12–13 р.в. самостійно визнають зростання негативного симптомокомплексу.

Яка специфіка кризи 7 років порівняно з кризами підліткового і юнацького віку?

У руслі нашої пізнавальної парадигми – це вияв внутрішньої логіки розвитку. Сумнівно, навіть хибно, пов'язувати цю кризу зі вступом у школу. Це надзвичайно важливо, оскільки від цього тут залежить стратегія і тактика навчально-виховного впливу. Колиш у школу йшли набагато пізніше, а кризові вияви все одно спостерігалися. Вступ у школу може дійсно зробити лише одне: підвищити або знизити кризові явища, але це вже констатація наявності зовсім іншої кризи – ненормативної, спричиненої некомпетентним впливом соціального оточення.

Чому такі життєві явища, як віртуальне світосприймання, злісні навмисні вчинки тощо вважаються симптоматикою ненормативних криз?

Діалектика розуміння змісту цих життєвих явищ якраз полягає в тому, що відповідь тут є неоднозначною: і «так», і «ні» [158]. Усе залежить від того, що за ними приховується. Якщо вони є результатом незадоволення в розвитку позитивної симптоматики, то це, безперечно, кризові явища (і навпаки). У будь-якому випадку – їх стабільність формує світоглядне ставлення до навколишньої дійсності.

Яке основне призначення суб'єктивної інтерпретації власних переживань?

Зіставлення у підростаючої особистості розуміння власних меж вікових криз та рівня аналізу базових симптомів з об'єктивними тенденціями вікового розвитку дозволяє знайти і творчо

використати в різновікових суб'єктів навчання і виховання (наставників і вихованців) спільні життєві уявлення як необхідну умову взаєморозуміння.

Знову для прикладу нагадаємо: у підлітковій кризі дівчата і хлопці несхильні помічати в себе значущі особистісні зміни (більше – хлопці), однак з 12–13-річного віку вони самостійно визнають зростання негативних переживань. У дівчат він більш сконцентрований і виразний (тобто відбувається «вибух» негативної симптоматики). У хлопців рівномірно розподілений зі зміщенням до 14-річного віку і менш виразний, що створює в оточення ілюзію зовнішнього благополуччя перебігу кризи, тоді як у дівчат така виразність, формуючи протилежну ілюзію, насправді полегшує співпрацю з ними, хоча на практиці частіше спрямована на конфронтацію.

Розв'язання цього завдання визначає проблему передусім власного активного самопізнання. Ідея видатного гуманіста В.О. Сухомлинського про те, щоб учні допомагали своїм педагогам, а для цього вони повинні знати себе, тобто займатися самопізнанням, має бути не лише актуалізованою, а й практично впровадженою. Це соціальна запорака того, що ми доказово впливаємо на підростаючу людину, зокрема знаємо, як вона інтерпретує те, що сама переживає, а може навіть уже наші переживання (і навпаки). Це свого роду взаємна допомога: як краще вчинити? де можна відповідним чином зорієнтуватися і скоригувати свій взаємний вплив?

Наскільки значні відмінності між кризою входження в дорослість (кризою 23 років) та попередніми кризами?

Принаймні встановлено таке: криза 13 років і криза 23 років – це «великі» кризи, які треба вважати світоглядними аналогами. Крім того, криза 13 років є «мікрокризою» стосовно кризи 23 років, яка, у свою чергу, до попередньої кризи (кризи 17 років) постає «макрокризою». Зрештою, унікальність усіх криз полягає в тому, що їм властивий неповторний зміст і динаміка типової, суттєвої, фонові позитивної і негативної симптоматики.

У чому полягає основна відмінність між нормативними і ненормативними кризами?

Нормативних криз уникнути неможливо. Знову згадаємо ідею Л.С. Виготського: це результат внутрішньої логіки розвитку, тобто у віковому розвитку ми маємо їх обов'язково пережити і пережити. Ненормативних криз можна уникнути, оскільки вони є результатом несприятливої соціалізації. Крім того, якщо

47. Довгань О. Специфіка кризи особистості у юнацькому віці / О. Довгань // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 144–150.
48. Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Елена Андреевна Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
49. Драгунова Т. В. «Кризис» объясняли по-разному / Т. В. Драгунова // Хрестоматия по возрастной психологии / [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М. : Институт практической психологии, 1996. – С. 228–239.
50. Дубинин Н. П. Общая генетика / Николай Петрович Дубинин. – М. : Наука, 1970. – 322 с.
51. Эльконин Б. Д. Кризис детства и основания проектирования форм детского развития / Б. Д. Эльконин // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 7–13.
52. Эльконин Б. Д. Психология развития / Борис Даниилович Эльконин. – М. : Академия, 2001. – 143 с.
53. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детском возрасте : Избранные психологические труды / Даниил Борисович Эльконин ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Воронеж, 1995. – 416 с.
54. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых ; пер. с. англ. – [2-е изд.]. – М. : Флинта, 2006. – 344 с.
55. Егорова М. С. Онтогенетика индивидуальности / М. С. Егорова, Т. М. Марютина // Вопросы психологии. – 1990. – № 3. – С. 9–17.
56. Егорова М. С. Развитие как предмет психогенетики / М. С. Егорова, Т. М. Марютина // Вопросы психологии. – 1992. – № 5–6. – С. 5–12.
57. Елагина М. Г. Развитие личности в критические периоды детства / М. Г. Елагина, Т. В. Гуськова // Развитие психики ребенка в общении со взрослыми и сверстниками ; [под ред. А. Г. Рузской]. – М. : АПН СССР, НИИ общ. и пед. психологии, 1990. – С. 33–47.
58. Емельянова Е. В. Кризис в созаисимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования / Елена Владимировна Емельянова. – СПб. : Речь, 2004. – 367 с.
59. Ермолаева М. В. Психология развития / Марина Валерьевна Ермолаева. – [4-е изд., стер.]. – М. : МПСИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2008. – 376 с.
60. Жизненные проблемы и способы их разрешения школьниками 12–18 лет // Кросскультурное сравнение. Потсдам – СПб. / [отв. ред. Л. А. Рёгуш и др.]; Росс. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена ; Потсдамский ун-т, Институт психологии. – СПб. ; Потсдам : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 131 с.
61. Життєві кризи особистості : в 2 ч. / [Доній М. В., Несен Г. М., Сохань Л. В. та ін.]. – К. : ІЗМН, 1998. – Ч. 1 : Психологія життєвих криз особистості. – 354 с.

31. Введение в психологию / [Р. Л. Аткинсон, Р. С. Аткинсон, Е. Э. Смит и др.] ; общ. ред. В. П. Зинченко и др. – [15-е межд. изд.]. – СПб. : Прайм ЕВРОЗНАК, 2007. – 816 с.
32. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский ; под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4 : Детская психология. – 432 с. : ил. – (Акад. пед. наук СССР).
33. Вінс В. А. Психологічні особливості переживання вікової кризи підлітками школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського опікування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Вінс Вікторія Анатоліївна. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 206 с.
34. Волков В. В. Исследования психического и физического развития учащихся 4-8 классов : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук / В. В. Волков. – Л., 1976. – 18 с.
35. Волобуїв П. В. Нариси з педології / Павло Васильович Волобуїв. – Харків : Радянська школа, 1932. – 22 с.
36. Гаврилова Т. А. Критический анализ зарубежных психологических концепций «кризисности-бескризисности» перехода от детства к взрослости : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Т. А. Гаврилова. – М., 1985. – 19 с.
37. Гаврилова Т. А. О кризисах в психическом развитии личности ребенка / Т. А. Гаврилова // Психологические особенности формирования личности школьника. – М., 1983. – С. 25–30.
38. Генотип. Среда. Развитие / [Егорова М. С., Зырянова Н. М., Паршикова О. В. и др.]. – М. : ОГИ, 2004. – 574 с.
39. Гиндес Е. Я. Аномалии поведения у детей: капризы / Евсей Яковлевич Гиндес. – Баку : Азенетр, 1964. – 80 с.
40. Гошовський Я. О. Ресоціалізація депривованої особистості / Ярослав Олександрович Гошовський. – Дрогобич : Коло, 2008. – 480 с.
41. Гришина Н. В. Кризисы и конфликты в жизни человека / Наталья Владимировна Гришина // Психология / [под ред. А. А. Крылова]. – М. : Проспект, 2000. – С. 356–365.
42. Грос К. Душевная жизнь детей / Карл Грос. – К. : Фребелевское общество, 1916. – 242 с.
43. Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах / Николай Яковлевич Грот. – СПб., 1880. – 549 с.
44. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте / В. В. Давыдов // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 22–33.
45. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте / В. В. Давыдов // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 7–12.
46. Дитль Г.-М. Генетика человека в социалистическом обществе / Дитль Ганс-Мартин, Газе Гейнц, Кранхольд Ганс-Георг. – М. : Мысль, 1984. – 190 с.

нормативні кризи зіставляються навіть з відносними віковими межами, то ненормативні кризи не мають такої сталості. Вони можуть бути в будь-якому віковому інтервалі. У такому разі їх потенційний збіг із віковими нормативними кризами призводить до крайнього загострення негативної симптоматики, яка, як ніколи, тут має всі шанси трансформуватися в стійкі асоціальні світоглядні утворення.

Наскільки аргументованою є потреба збагачувати психологічний простір медичними клінічними термінами (наприклад, «симптом»)?

Ми вже відповідали на це питання у «Передмові» та «Вступі», наголошуючи, зокрема, що ще радянська педологія оперувала цим поняттям. Це лише додатково доводить необхідність реанімування здобутків педологічної концепції. Крім того, у контексті реалізації міжгалузевих наукових зв'язків необхідно показати, що педагогічна та вікова психологія має претендувати на таку термінологію: наявність всього комплексу симптомів засвідчує один діагноз, а часткові прояви або вказують уже на зовсім іншу причинність можливих негараздів, або характеризують зовсім інше життєве явище.

Звідси сформулюємо наступне питання: **чи можна казати про наявність переживань у таких симптомах, як усвідомлення рольової позиції учня або уміння самооцінювати (в останньому йдеться про поведінковий рівень)?**

Шаблонність розуміння змісту поняття «переживання» полягає в тому, що ми звикли більше асоціювати його з емоційно-почуттєвою сферою. Менше, як уже зазначалося, з поняттям «життя» та похідними формами типу «проживати». Такий підхід є важливою пізнавальною умовою для розгляду «переживання» як вищої форми свідомості.

Чи існують, крім полярних симптомів, амбівалентні переживання?

Це, наприклад, байдужість, тривожність. Однак такі симптоми з життєвим часом все одно набувають чіткої полярної особистісної спрямованості (позитивної або негативної).

Назвіть кілька гендерних закономірностей у перебігу вікових криз.

Перша закономірність: суб'єктивна інтерпретація переживань підліткової кризи збігається з тими тлумаченнями, які виявлені нами емпірично. Припустимо, сильна фаза і слабка фаза збігається

з розумінням підлітками і нашими емпірично встановленими уявленнями.

Друга закономірність: у кризі 23 років немає такого чіткого раннього входження в кризу в дівчат, як це було в кризі 13 років (хоча така тенденція зберігається). Але там спостерігається цікаве своєрідне суб'єктивне і об'єктивне тлумачення фаз кризи. Так, у дівчат (жінок) розуміння сильної і слабкої фаз збігається з емпірично визначеними нами, а в юнаків (чоловіків) – усе навпаки.

Очевидно, що у вікових криз є також спільні закономірності?

Це передусім наявність базової симптоматики (типової, фонові, супутньої), яка однакова і в «13 років», і «17 років», і «23 роки». Відмінність полягає в тому, що вона постійно міняє рейтингові позиції: від першої, або провідної (ППП – провідна рейтингова позиція), – до останньої (17 РП, або 17 рейтингова позиція). І так у всьому віковому діапазоні. У кризі 7 років, де чітко вирізняється негативне семизір'я, кількісна низка базових симптомів є меншою. Крім того, у ній на відміну від наступних вікових криз гендерна диференціація симптомокомплексів переживань є невиразною (це чітко розпочинається з кризи 13 років).

Виходить, що переживання вікових криз зводяться переважно лише до характерологічних симптомів?

На рівні теоретичного аналізу психологічна наука називає різні особистісні симптоми: комунікаційні, мотиваційні, рефлексивні, досвідні тощо. Однак отримана нами інформація – це передусім емпіричне джерело, а тому природно, що охарактеризовані нами симптоми представлені непропорційно [159; 160].

Не можна не погодитися з правомірністю поділу вікових криз та їх переживань на основі принципу полярності, що позначає очевидну діалектику становлення особистості. Чи варто тоді для їх вивчення використовувати відомі методики, наприклад, особистісний опитувальник Г. Айзенка або семантичний диференціал?

Варто, оскільки шкали цих методик побудовані саме на полярному, амбівалентному принципі: це б дало можливість опиратися не просто на полярність, а й на антиномічність структурування складових симптомокомплексів, для яких властива наявність певних суперечностей і необхідності їх розв'язання творчими засобами.

Межі вікових криз, нехай навіть відносні, начебто вказують на якусь «приреченість» особистості щодо перебігу кризового розвитку?

15. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
16. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання / Іван Дмитрович Бех. – К. : ІЗМН, 1996. – 204 с.
17. Бех І. Д. 100 ключів виховного успіху / Бех І.Д. // Шкільний світ: Спецвипуск. – 2009. – № 21–23 (485–487). – 151 с.
18. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические произведения : в 2 т. / П. П. Блонский ; под. ред. А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1979. – Т. 1. – 304 с.
19. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979 (а). – № 2. – С. 47–56.
20. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 1979 (б). – № 4. – С. 23–34.
21. Бондаревська Л. Л. Діагностика значущих переживань у роботі психолога-практика (на матеріалах АСПН) / Людмила Леонідівна Бондаревська. – К. : Марич, 2011. – 64 с. – (Психологічний інструментарій).
22. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості / Олександр Федорович Бондаренко. – Харків : Фоліо, 1996. – 237 с.
23. Буганова В.Н. Дискретность психического развития в масштабе времени : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Буганова Ванда Николаевна. – Одесса, 1997. – 215 с.
24. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : [монографія] / Ірина Сергіївна Булах. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
25. Бурменская Г. В. Современная американская психология развития / Бурменская Г. В., Обухова Л. Ф., Подольский А. И. – М. : МГУ, 1986. – 127 с.
26. Варбан Є. О. Стратегії подолання життєвих криз у юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Варбан Євген Олександрович. – К., 2009. – 159 с.
27. Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 90–101.
28. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ проявления критических ситуаций / Федор Ефимович Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
29. Василюк Ф. Е. Современные представления о переживании / Ф. Е. Василюк // Психология мотивации и эмоций / [под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер и М. В. Фаликман]. – М. : ЧеРо, 2006. – С. 384–396.
30. Василюк Ф. Е. Типология переживания критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 5. – С. 104–114.

Список використаних джерел

1. Авраменко О. М. Психологічні особливості п'ятикласників / Олексій Михайлович Авраменко. – К. : Рад. школа, 1958. – 48 с.
2. Авраментова Л. И. Введение в психогенетику / Л. И. Авраментова, О. В. Филиппова ; РАО, Моск. психологич. ин-т. – [3-е изд.]. – М. : Флинта ; МПСИ, 2008. – 472 с.
3. Айала Ф. Современная генетика : в 3 т. / Ф. Айала, Дж. Кайгер ; пер. с англ. – М. : Мир, 1988. – Т. 3. – 335 с.
4. Актуальные проблемы кризисной психологии : [сб. науч. трудов] / отв. ред. Л. А. Пергаменщик. – М. : НИО, 1999. – 188 с.
5. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2010. – Т. 11. – Вип. 3. – 510 с.
6. Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11. – Вип. 4. – Ч. 2. – 387 с.
7. Александров А. А. Психогенетика / Алексей Александрович Александров. – СПб. : Питер, 2006. – 192 с.
8. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Арьес. – Екатеринбург : Изд-во Уральского университета, 1999. – 419 с.
9. Ахмеров Р. А. Биографические кризисы личности : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Р. А. Ахмеров. – М., 1994. – 24 с.
10. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе : избранные работы / Георгий Алексеевич Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.
11. Басов М. Я. Общие основы педологии / Михаил Яковлевич Басов. – М. ; Л. : Госиздат РСФСР, 1927. – 744 с.
12. Белоус В. В. Психологические симптомокомплексы и инварианты темперамента : автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / В. В. Белоус. – М., 1980. – 36 с.
13. Бех І. Д. Виховання особистості. Сходження до духовності / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
14. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.

Це питання відображає типову повсякденну навчально-виховну ситуацію, коли з досягненням особистістю кризового віку передусім найближче соціальне оточення часто вважає, що з нею обов'язково має «щось» «погане» відбуватися. Однак проблема полягає в тому, що ми повинні знати закономірності цього «щось» для того, аби уникнути відхилень від «норми кризового розвитку». До речі, такі ж питання про «якусь приреченість» можна поставити щодо перебігу стабільних періодів, але в того ж оточення вони «чомусь» ніколи не виникають. Виходить, що є певні суспільні стереотипні настанови, які вже попередньо формують упереджене світосприймання певного явища. Давайте проведемо паралель із «важким» підлітком, психологічні особливості якого часто розглядаються поза контекстом його конкретного життєвого простору. Але його так звана «важкість» – це «важкість» найближчого оточення. Популярною в педагогічній діяльності є практика запрошень у школу батьків таких підлітків чи юнаків. Виникає питання: а чи завжди це потрібно? Чи обов'язково треба побачити «дорослий оригінал», який у такій ситуації вже потенційно налаштований на конфронтацію, а не допомогу? Тут потрібно діяти навпаки: іти додому до учня, батьки якого будуть поводитися, як правило, з точністю навпаки. Аналогічно в нашому випадку: не потрібно тлумачити будь-які життєві негаразди кризовими явищами, якщо йдеться про розвиток негативної симптоматики, яка зовсім не передбачає прогресування позитивної. Знову наголосимо, що кризовий розвиток у кожній особистості має власні індивідуально-типологічні варіанти, встановлювати які можна на основі поняття «вікова норма кризового розвитку».

Тоді ще одне, але вже протилежне питання про «важкість»: **виходить, що «важкі випадки» у розвитку – це швидше винятки, ніж правило?**

Як правило, це світоглядна позиція дорослих (передусім педагогів), які дійсно вболівають за успішне розв'язання різнопланової навчально-виховної проблематики. І добре, що, незважаючи на стрімкі потоки «соціальної піни», вони формують у вихованців активну громадянську позицію. Однак часте апелювання до власного досвіду практично нейтралізує їх позитивні навчально-виховні тенденції. Не свій досвід потрібно згадувати, а ставити за приклад досвід інших дорослих – референтних для підростаючої особистості. Цікаво, що, перебуваючи у відносно сприятливому навчально-виховному середовищі, такі дорослі навіть агресивно

сприймають негативні життєві явища, які відверто суперечать власному звичному способу життя, використовуючи для захисту своїх положень, на їх думку, ефективні докази. Насправді все відбувається навпаки, оскільки на кожний аргумент можна знайти кілька контраргументів. Замкнутість у власному мікросвіті переживань навряд чи сприяє глибокому усвідомленню педагогом чи психологом типологічних тенденцій у віковому розвитку особистості. Швидше – навпаки: відбувається своєрідна ідеалізація передусім власного буття, суб'єкти якого можуть комфортно почуватися в ньому, але, вийшовши з нього, потенційно будуть беззахисними перед реаліями інших життєвих просторів.

Очевидно, що вікові кризи пов'язані не лише з переломними моментами на переході між віковими періодами, а й гострими проблемами життя і смерті, спілкування і конфліктів із однолітками і дорослими, сімейними і соціальними стосунками...

Безумовно. Інакше не було ненормативних криз. Водночас поняття «вікового перелому» і, наприклад, «гострі життєві проблеми» потрібно не протиставляти, як це, на жаль, переважно буває, а розглядати взаємопов'язаними життєвими явищами, оскільки саме в «болісних життєвих негараздах» полягає життєвий смисл вікових переходів, або вікових криз, між стабільними періодами.

Отже, виходить, що повна симптоматика вікових криз є нетиповим явищем?

Термін «повна симптоматика» передбачає принаймні два аспекти виявів симптомів: їх частота і сила (дод. Ж). У такому розумінні це, справді, нетипове явище, яке виокремлює проблему встановлення точного місцеперебування особистості в системі власного вікового розвитку. Знову вкотре використовуємо наукові ідеї Л.С. Виготського: чіткість симптоматики засвідчує оптимальний перебіг розвитку, і навпаки [32]. І справді: як можна встановити точний діагноз у розвитку якогось життєвого явища, якщо його симптоми не піддаються ідентифікації?

Наскільки істотними є відмінності у виявах кризових явищ у школярів, які проживають, наприклад, у селі чи місті?

Ці відмінності не можуть бути радикальними в нормативних кризах. Щодо ненормативних криз, то ми припускаємо їх наявність у переживаннях передусім у підлітків і юнаків, які проживають у полярних населених пунктах (мегаполісах – у селах чи невеликих містах).

- 6) наявність типових негативних симптомів, які, визначаючи напрями розвитку симптомокомплексу (домінантний, помірний, слабкий) у ситуації активного взаємовпливу з позитивними симптомами, сприяють успішному становленню підлітків і юнаків у їх спільному з дорослими життєвому просторі;
- 7) психологічні характеристики кожного симптому переживань та їх динаміка в окремих вікових інтервалах, оптимальних чи несприятливих для розвитку.

За рівнем свого впровадження дорослими названі умови мають таку градацію:

- 1) неочікувані (як правило, підліткам і юнакам невідомі);
- 2) очікувані (як правило, їм відомі).

Насамкінець зауважимо, що ми не претендуємо на вичерпний виклад усіх аспектів психології переживань вікових криз. Отримані результати необхідно розглядати в межах дедуктивних та індуктивних висновків і як екстраполявання на майбутні вікові кризи. Зрештою, перспективами подальших розвідок є поглиблення структурно-функціональних особливостей кожного базового симптому; з'ясування їх змісту в підлітків і юнаків з асоціальними виявами, позбавленими дієвої батьківської уваги, можливим перебуванням у навчально-виховних закладах закритого типу, місцях позбавлення волі; створення психоконсультативних і психокорекційних програм для оптимізації кожного позитивного та локалізації негативного симптому на основі їх наступного поглибленого вивчення з упровадженням встановленого структурованого комплексу необхідних умов особистісно-орієнтованого впливу на підростаючу особистість у ситуації його соціальної протидії – несприятливих повсякденних навчально-виховних реалій і стереотипів; удосконалення методів вивчення симптомокомплексів вікових криз; з'ясування змісту психології переживань вікових криз спочатку на початкових етапах дорослості, потім – у зрілості та похилому віці.

пошуку схожих позицій стосовно стану і вікових перспектив самопізнання чи пізнання соціального оточення.

Ненормативні кризи однаково можуть бути властивими для нормативної кризи чи стабільного вікового періоду. Вони позначають у взаєминах суб'єктів навчання і виховання педагогічну некомпетентність дорослих суб'єктів, а також особливості несприятливої соціалізації з її повсякденними навчально-виховними реаліями і стереотипами, вирізняються власними ознаками і потенційними пріоритетами їх подолання. Дедалі стабілізуються при глобальних суспільно-економічній, світоглядній кризах, кризі дитинства й педагогічної свідомості, водночас зазначаючи власну залежність від них і потенційні можливості своєї нейтралізації. Для кожної статі властивий схожий унікальний ситуативний базовий симптомокомплекс переживань як складна динамічна система лише негативних симптомів, яка не групується в блоки, але має власну структуру (основні доміанти, провідні доміанти, фонові симптоми) і властивості, а також подібний зміст, започаткований з підліткової кризи, що, як наслідок, передбачає схожі динамічні характеристики та психологічну профілактику кожного симптому. Це емоційно-пізнавальний віковий показник для розрізнення з базовими симптомокомплексами нормативних криз, які він постійно ускладнює, що виявляється в зміцненні негативних і послабленні позитивних симптомів. У зв'язку з несприятливою соціалізацією ситуативний базовий симптомокомплекс потенційно трансформується вже в стабільний комбінований.

Ефективність психологічної профілактики нормативних і ненормативних криз залежить від застосування комплексу необхідних умов доказового особистісно-орієнтованого впливу, спрямованих на «пом'якшення» перебігу кризових явищ:

- 1) розуміння відносних вікових меж у кризах;
- 2) збіг піку суб'єктивного симптомокомплексу переживань, особливо негативного, з об'єктивними віковими інтервалами;
- 3) виокремлення в підлітків і юнаків спільних і відмінних симптомів нормативних криз;
- 4) здатність підлітків і юнаків до самостійного виокремлення в себе типових і нетипових симптомів в об'єктивно існуючих базових симптомокомплексах;
- 5) особливості суб'єктивної інтерпретації змісту симптомокомплексів із подальшим виокремленням провідних доміант у кожному віковому інтервалі;

Чи можна продемонструвати динаміку будь-якого симптому?

Давайте наведемо декілька таких фрагментів. Спочатку зробимо це на прикладі кризи 13 років.

У дівчат динаміка *прагнення до самостійності (типовий симптом)* схожа на перебіг домагання ролі дорослого. Наприклад, найменші вияви, які поступово трансформуються з прихованих на неприховані, властиві для 9–10 рр. як періоду «рівних можливостей», у якому вони однаково спроможні прогресувати або регресувати (усвідомлені, але поки що обережні прагнення повернути до себе увагу). Допомога і розуміння дорослих потенційно започатковує з 10 р.в. їх стрімке зростання з незначним спадом у 11–12 рр., що значно перевищує вияви 9–10 рр. (пояснюється більше ситуативним розчаруванням від власних невдач як результатом передусім власної самостійності). Зовні такі тенденції не впливають на здобуття домінуючих РП, засвідчуючи ілюзію благополуччя, але насправді – це прогресування прихованого, часто невдалого, самостійного прагнення до самореалізації, системне ігнорування пропонованої дорослими допомоги: навіть немотивоване, щоб «зробити по-своєму», «навмисне» або «дошкулити». Тоді у 11–12 рр. через переоцінку життєвих цінностей (пошук успіху в інших сферах життєдіяльності) очікується тимчасовий відхід від шкільних навчальних інтересів. Може не передбачати партнерських відносин з дорослими, а насамперед потребувати самостійного планування діяльності та прийняття рішень. У 13–14 р.в. трансформується, знаходячись у стійкому зв'язку з вмінням співпереживати, з прихованого стану в неприхований із подальшим стрімким зростанням (3 РП – після вміння співпрацювати й переживання власних успіхів чи невдач). Згодом, після 14 р.в., незалежно від визнання (невизнання) дорослими власних самостійних прагнень, очікується спад з утратою ПРП (до виявів 11–12 рр.), як результат першого усвідомленого визнання абсурдності потреби постійного доведення дорослим необхідності самостійного планування своєї діяльності і такого самого виконання прийнятих рішень.

Домагання ролі дорослого посилюється впертістю як наполегливістю. Воно активізується через оптимістичне ставлення до навколишньої дійсності, сприятливо впливає на вміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач. Є однією з причин конфліктності із соціальним оточенням, передусім з батьками, які ігнорують партнерські відносини. Може бути основою для

формування зарозумілості. Найменші вияви у 9–10 рр. (нижчі, ніж прагнення до самостійності, однак тенденції є схожими), тобто вони легко диференціюються, зберігаючись такими протягом усього 9–15 р.д. Головне при цьому, на відміну від 10–11 рр., – відсутність цілеспрямованих претензій на права дорослих у віці, в якому їх стрімке зростання започатковує саме ці тенденції, сягнувши максимальних виявів у 11–14 рр. Кульмінація припадає на 13 р.в., коли ситуативні спроби привернути до себе увагу інших осіб (ровесників, батьків) як на дорослого трансформуються в системні, а домагання прав дорослих домінують разом з усвідомленням необхідності виконання їх обов'язків. З 14–15 рр. очікується стрімкий спад цього домагання як результат поступового збалансованого усвідомленого розуміння прав і обов'язків, який може повернутися до виявів 10–11 рр. («домагань ради домагань»), але вже з набутим досвідом, виваженим ставленням до вимог оточення, що свідчить про своєрідний другий етап дорослішання (усвідомлення його неминучості).

У хлопців *хвастоці* (типовий симптом), які мають нестійку динаміку, що є умовою дестабілізації типового позитивного симптомокомплексу. Наприклад, у 11–12 р.в. як оптимальному для локалізації співвідносяться з передостанньою РП. У 9–10 рр. їхній рівень вищий, ніж у 10–11 рр., коли РП є також значно вищою (4-та – після лінощів, хитрості, упертості як неслухняності), тобто вони менш стійкі порівняно з хитрістю, оскільки легше розпізнаються. У 12–13 р.в. як оптимальному очікується їх зростання, яке перевищує вияви 9–10 рр. Започатковується стрімке прогресування, яке в 13–14 рр. стає неприхованим і демонстративним. Має місце стійкий зв'язок з хитрістю, при цьому їх уже складніше диференціювати: хвастоці спрямовані на публічність винятковості певних особистісних якостей; хитрість – на використання засобів досягнення мети, причому часто без згоди партнерів, і також претендують на світоглядну ознаку. З цих причин дорослим потрібно формувати самокритичність, реальне, а не «екранне» світосприймання (з ілюзорним чи віртуальним світом), використовуючи прийнятні засоби самоствердження (заохочення до успіху та його схвалення, співпраця на основі допомоги невстигаючим у навчанні). Хвастоці також специфічні – це бажання самоствердитися серед ровесників (не в дорослих) через неординарні, контрастні, надокучливі засоби впливу, зокрема героїчні вчинки, наприклад, бути в центрі подій, що, у свою чергу,

кризах їх емоційно-пізнавальні диференційні характеристики, або вікову логіку розвитку переживань у дівчат – це прагнення до самостійності, відповідальність, організованість, дратівливість, хитрість, зарозумілість. У хлопців – прагнення до самостійності, уміння самоконтролю, дратівливість, лихослів'я, упертість як неслухняність, негативізм, лінощі. Інші симптоми однаково тимчасово втрачають або посилюють свою значущість.

Аритмічна динаміка симптомів переживань та особливості їхнього двофазового перебігу дозволяють назвати підліткову кризу, але передусім кризу входження в дорослість, якій властиві радикальні розбіжності в самостійних тлумаченнях юнаками її психологічного змісту порівняно з оцінками оточення, «великими кризами», а кризу 7 років і юнацьку кризу за специфіку їх однофазового перебігу – «малими кризами». Схожість обох «великих криз» – це також соціальна значущість трансформаційних світоглядних перетворень, тому вони є віковими рольовими аналогами, де найбільші світоглядні суперечності виявляються в кризі входження в дорослість. Періодичність нормативних криз у підлітковому та юнацькому віці, враховуючи співвіднесення попередніх криз (від кризи 3 років) з умовними віковими інтервалами, дозволяє припустити потенційну можливість наступних таких криз, які закономірно чергуються між собою як «великі» і «малі», зокрема: кризи 3, 7, 13, 17, 23 років, і далі – криза 27 років («мала»), 33 («велика»), 37 років («мала») тощо, де в обох криз сумарно спостерігається 10-річний календарний цикл та ієрархічна залежність. Ця система потребує експериментального завершення, але очевидно інше: вікові нормативні кризи зі своїм динамічним симптомокомплексом, стійкість якого полягає у відносно фіксованій кількості симптомів та їх якісних інтервальних характеристиках, засвідчують циклічність вікового розвитку, а отже, циклічність симптомів переживань, що означає можливість їх діагностики та прогнозування в будь-яких історичних соціальних умовах.

Витоки суб'єктивної інтерпретації підлітками і юнаками базових симптомів нормативних криз (крім кризи 7 років) знаходяться у 9 р.в.: це спроможність диференціювати власну симптоматику переживань на типову і нетипову, співвідносити її з віковими інтервалами, помічати в ній провідні позитивні й негативні симптоми. Така інтерпретація є необхідною умовою взаєморозуміння різновікових суб'єктів навчання і виховання під час спільного

соціальних впливів. Переживання складається з унікальних базових симптомів, вікова послідовна трансформація яких у всіх нормативних кризах визначає зміст поняття «вікова норма кризового розвитку» як основної змістової характеристики оптимального перебігу вікового кризового розвитку. Виокремлює в календарних назвах суміжних стабільних вікових періодів (зокрема, «молодший шкільний вік») понятійні суперечності, розв'язання яких визначає перспективи їх наступних досліджень разом з психологічними особливостями кризових періодів, оптимізує практику педагогічної діяльності, тобто уникаючи попередньо визначеної залежності від навчально-виховної системи.

Нормативні кризи (підліткова, юнацька, входження в дорослість) у підлітковому і юнацькому віці – це окремі вікові періоди, які уособлюють динамічність і цілісність вікового розвитку. Наявність у них відносних вікових меж є необхідною умовою розрізнення між собою та суміжними стабільними періодами: кризи 7 років – передусім з молодшим шкільним віком, потім – дошкільним, кризи 13 років – передусім з підлітковим віком, потім – молодшим шкільним; кризи 17 років – з юнацьким, потім – підлітковим; кризи 23 років – зі вступом у дорослість, потім – юнацьким.

Нормативні кризи (крім кризи 7 років, якій властивий інший базовий симптомокомплекс з нечіткою гендерною диференціацією) мають власний різний унікальний базовий симптомокомплекс переживань як складну динамічну систему позитивних і негативних симптомів (типові, супутні, фонові) зі схожою структурою і властивостями, однак із різним змістом, де негативні симптоми у ставленні до навколишньої дійсності відзначаються блочним розподілом. Їх базові типові симптоми характеризуються відносною гармонійністю частоти і сили виявів без явної переваги певних симптомів. Супутні симптоми – у підлітковій та юнацьких кризах домінуванням у хлопців, на відміну від дівчат, частоти над силою виявів, крім окремих негативних симптомів (у дівчат – започаткуванням посилення сили виявів); у кризі входження у дорослість – домінуванням у хлопців сили виявів над частотою, у дівчат – посиленням домінування сили виявів окремих позитивних і негативних симптомів, передусім негативних. Фонові симптоми мають мінімальні вияви без істотної переваги сили чи частоти. Виявлено часову динаміку базових симптомокомплексів, де одні симптоми є стабільними, відображаючи в усіх нормативних

зумовлюється прагненням прискореного визнання в соціального оточення, тобто домагання ролі дорослого тут є усвідомленою й навіть нав'язливою метою. Ігнорування цього ровесниками нерідко закінчується бійками, різновидом хитрості – інтригами, а також наклепами, фізичним і моральним переслідуванням найбільш слабких і незахищених. Однак типовим тут є зворотній ефект, коли в потерпілих з'являються захисники: тоді хвастощі стрімко спадають, а з ними – хитрість. Також це результат звинувачення ровесників у брехливості, демонстрування зневаги до них, що значно впливовіше за претензії дорослих.

Лихослів'я – детермінанта асоціального становлення особистості в 11–13 рр. У хлопців воно менш агресивне: у повсякденні використовуються здебільшого «слова-замінники» як різновид ненормативної лексики (жаргонізми, лайливі та брутальні вислови). Засвідчує передусім наявність обмеженого словотворення. Мовленнєве призначення – засоби зв'язку між окремими фразами в нормативному мовленні та елементи посиленого особистісного впливу, що насправді є дієвим щодо аналогічних осіб – активних провідників лихослів'я. У дівчат – воно більше адресне, оскільки спрямоване на багаторазове публічне та безцеремонне пониження конкретної, неприязної для себе особистості (у хлопців, навпаки, ситуативне й загальне). Активізується зухвалістю, агресивністю та, у свою чергу, створює стійку систему з пристосованістю, упертістю як неслухняністю, жорстокістю. У 9–11 рр. знижується, тому цей інтервал є оптимальним для локалізації. У 11–12 рр. передбачається стрімке зростання як результат наслідування референтних осіб, данина соціальної моді, стаючи максимальним і неприхованим у 12–13 рр. (2 РП – після лінощів). Аналогічною ситуація залишається і в 13–14 рр., коли воно посилюється хвастощами (характерно, що лінощі не втрачають впливового рейтингу – 3 РП), демонструючи свою неприховану кульмінацію. Неприязна реакція оточення потенційно спроможна його локалізувати, що виявляється, проте, не стільки в усвідомленні асоціальності симптому, скільки в прагненні приховати. Як наслідок, із 14 р.в. уживання лихослів'я диференціюється на:

- 1) неприховане (постійне чи ситуативне) – у найближчому оточенні ровесників, які є його активними носіями або байдужими;
- 2) приховане (ситуативне) як емоційний засіб самозахисту (більше – активного нападу), що, проте, не підлягає публічності,

маскуючись від референтних осіб, а також від себе (залишаються наодинці або подумки).

Тепер розглянемо декілька симптомів кризи 17 років.

Дратівливість у дівчат взаємопов'язана з типовими позитивними (помірні й слабкі – передусім із домаганням ролі дорослого й відвертістю), але особливо негативними симптомами (передусім з індивідуалізмом, зарозумілістю, негативізмом, лінощами), крім пристосовництва, тому є одним із найбільш стабільних негативних симптомів. Стимулює агресивність, особливо в 15–16 рр., коли разом з хитрістю є найбільшою (ППП), створивши з нею стійкий тандем без чиєїсь переваги. У відносинах з ровесницями реалізує меркантильні інтереси за допомогою обману та фізичного впливу. Спрямована також на соціально незахищених осіб. Як індивідуальна ознака є результатом незадоволення оточенням, яке неспроможне оперативної й повно реалізувати в особистості її спонтанні чи сплановані очікування (неважливо – самостійно чи за допомогою) і менше – собою (через невикористання наданих можливостей). У разі невдачі юнки вимагають їх повторного авансування; успіху – повторити здійснене. Як групова ознака, стрімко прогресує в умовах взаємних суб'єктивно результативних наслідувань. Більше властива мікрогрупам, у яких попередньо ретельно планується й реалізується задумане. У 16–17 р.в. стрімко спадає, демонструючи оптимальні умови для локалізації. Основна причина – «тимчасове затишшя» у ситуації особистого чи професійного вибору (задоволеного чи незадоволеного), вивчення нового оточення – ровесників і дорослих. Інакше, після досягнення 17 р.в. можливе повторне зростання, унаслідок чого в 18–19 рр. наближається до виявів 15–16 рр. з поверненням ППП. Удруге посилюється хитрістю, яка ніколи не втрачала вагомості в негативній симптоматиці й завжди була важливим стимулом для агресивності, тобто і в цьому віці потенційно можливим є повторне створення колишнього (у 15–16 рр.) тандему з хитроцями, який надалі може лише зміцнюватися.

У хлопців *дратівливість* має домінуючі зв'язки з типовою позитивною (помірні – з прагненням до самостійності), і особливо з негативною симптоматикою, зокрема, упертістю як неслухняністю та лихослів'ям. Найбільші вияви припадають на 15–16 рр. (3 РП – після лихослів'я та індивідуалізму). Меншою мірою є результатом надмірних фізичних та інтелектуальних зусиль під час

Післямова

Вікові кризи як науково-психологічний феномен завжди були предметом постійного зацікавлення вчених і їх творчого намагання з'ясувати закономірності вікового розвитку особистості. Психологічна хронологія і наукові уявлення про вікові кризи свідчать про поляризоване розуміння їх вікового призначення («норма онтогенезу як регулярний процес зміни стабільних і кризових періодів» – «свідчення вчасно незавершеного переходу»), що в контексті періодів життя людини, зокрема підліткового і юнацького віку, актуалізує дослідження їх вікових альтернатив (нормативних і ненормативних криз). Такими нормативними кризами є криза 7 років, підліткова (криза 13 років) і юнацька (криза 17 років), які, як наукові відкриття ХХ століття, мають спільну історію вивчення, де підлітковій кризі зі значним інформаційним відривом належать пріоритетність і масштабність відкриття. Про кризу входження в дорослість (криза 23 років) відомості в науковій літературі відсутні. Ненормативні кризи мають власну історію вивчення й актуальну причинність (від стрімко прогресуючої в минулому демографічної ситуації – до несприятливих суспільних трансформацій 1990-х рр. – початку ХХІ ст.).

У зв'язку з цим здійснено теоретико-емпіричну спробу реанімування і наповнення новим змістом наукових здобутків радянської педології 1920–1930-х рр. про симптомокомплекс переживань вікових криз, зміст яких дозволяє чітко диференціювати їх з особливостями суміжних стабільних періодів, як це було зроблено на прикладі криз 1 року, 3 років, 7 років, а значить, розробити в підлітковому і юнацькому віці доказовий навчально-виховний вплив на підростаючу особистість на основі його зіставлення з конкретними віковими періодами.

Переживання вікових криз – це системне динамічне явище, яке, як комплекс особливостей емоційно-почуттєвої сфери і особистісних якостей людини, залежить від психогенних чинників і

Тоді зіставлення двох низок вікових інтервалів дають відповідні підстави для роздумів, які мають базуватися не лише на теоретичному аналізі, але й на емпіричних розвідках. Але й без цього можна зробити принаймні один висновок: особливості вікового кризового розвитку в життєвому шляху особистості (особливо від «кризи входження в дорослість») є «цілинною науковою проблемою». Її розв'язання відкриває для особистості будь-якого віку нові можливості для навчання і виховання, зрештою, для самопізнання і самовдосконалення. Все це в комплексі з успішним розв'язанням інших, не менш важливих проблем (соціально-економічних, політичних, етнопсихологічних, культурологічних тощо) безпосередньо визначає в неї цілісну самодостатність як запоруку успішної і задоволеної людини, що, у свою чергу, підвищує її працездатність, оптимізує особистісні взаємини, стабілізує сприятливі суспільні настрої.

професійного чи особистісного вибору, більшою – наслідування найближчого оточення. Застосовується як засіб досягнення мети з використанням фізичної сили. Порівняно з іншими віковими інтервалами як менш сприятливими в цьому віці вона «вибухає», виявляючись у роздратуванні, провокаційній поведінці, зокрема в образах, які підбурюють до спланованих і ситуативних бійок. Розмежовує взаємини на полярні ролі – «жертви» і «нападника». У 16–17 рр. істотно знижується, не досягнувши мети насильницькими діями або отримавши адекватну протидію, несхвалення, осуд (2 РП – після впертості як неслухняності), ставши прихованою та вибірковою. Як наслідок, найменшою є в 17–18 р.в. як оптимальному для локалізації, коли переоцінюються засоби впливу, спрямовані на оперативне і публічне досягнення мети з демонструванням переваги, приниження, особливо в разі несподіваної й ефективної відповіді з боку осіб, які досі вважались фізично слабшими або соціально незахищеними. Такий часто неочікуваний опір зумовлює у 18–19 рр. її спад, започатковуючи локалізацію як публічної та демонстративної, часто – неприємної навіть особам, які її поділяють, оскільки це несприятливо відбивається на їх статусних ролях; зовні це схоже на втечу з пошуком менш здатних до спротиву осіб. Вона є небезпечною для будь-якого оточення, оскільки зростає як прихована, індивідуальна, ситуативна, адресна з подальшим трансформуванням у більш несприйнятливу дратівливість – неприховану, системну та адресну, додатково посилюючись дратівливістю впливовіших ровесників, які, прагнучи не втратити першість, розпочинають своєрідне «змагання». Зрештою, вона відображає вже не ситуативні інтереси, а асоціальні стабільні власні життєві цінності та солідарного найближчого оточення.

Тепер про кризу 23 років (дівчата, жінки).

Гордість за власні досягнення має різнопланові взаємозв'язки з типовими позитивними і негативними симптомами, крім дратівливості (зворотній зв'язок), заздрості, корисливості (слабкі зв'язки). У 15–24 р.д. засвідчує наявність двох фаз, крайні межі яких у 15–16 і 23–24 рр. характеризуються максимальними виявами. Продовжує зростати у 19–20 р.в. На тлі зростання інших позитивних симптомів переходить з ПРП на 2 РП, незначно поступившись старанності. У ровесників є результатом професійної та особистісної самореалізації, яка часто супроводжується не лише акцентуванням власного успіху, а також його протиставленням

невдачам інших. У цей час формується ілюзія постійних успіхів (якщо вони часті), які можуть перебільшуватися, що, зрештою, переконує про наявність у себе значних фізичних та інтелектуальних ресурсів. Інколи такі успіхи стають звичними, тому втрачається відчуття їх новизни, критичність, особливо серед менш успішного оточення, передусім ровесників. Динаміка симптому є аритмічною: настає тимчасовий спад, виявляючись у 20–21 р.в. у 3 РП (після переживання власних успіхів або невдач, уміння співпрацювати). Потім відбувається зростання у 21–22 рр. (знову 2 РП – після старанності, що виявляється у взаємному зміцненні). Як наслідок, із 22 р.в. гордість за власні досягнення стрімко прогресує до виявів 15–16 рр. Такої чіткості не мають жодні позитивні симптоми, що свідчить про пріоритетність названого в позитивному симптомокомплексі. І навпаки: невдачі, їх некритичне осмислення, протиставлення власних досягнень досягненням оточення може призвести до спаду (перехід на 3 РП – після старанності й уміння співпрацювати).

Криза 23 років (юнаки).

Лихослів'я тісно взаємопов'язане з типовою позитивною і негативною симптоматикою, крім індивідуалізму. Має аритмічну динаміку, започатковану в 15–19 р.д. з тенденцією до прогресуючого зростання. Наприклад, у 19–20 рр. стрімко зростає і стабілізується як результат наслідування референтних осіб, відсутності публічного осуду, пасивного ставлення дорослих і стає звичним явищем у відносинах, на чому навіть не акцентується увага («що я таке сказав?», «невже я щось погане сказав?»), співвідносячись з 4 РП (після пристосовництва, індивідуалізму, упертості як неслухняності). У незнайомому або малознайомому оточенні, як правило, є прихованим, у знайомому (між ровесниками) – більше публічне. У 20–21 рр. існує значна ймовірність перегляду *лихослів'я* як значущого елементу відносин, однак це не стільки усвідомлення його аморальності, скільки визначення для себе інших життєвих пріоритетів, пов'язаних з особистісною і професійною самореалізацією («одне другому не зашкодить, але це не головне»). Посилюється двозначне тлумачення на кшталт «вухо ріже», «не можу слухати», і навпаки («можна розслабитися»), але загалом публічно не засуджується. Здебільшого – це байдужість у ставленні навіть до його активних носіїв, особливо нереперентних. Як наслідок, 20–21 р.в. є найбільш оптимальним для локалізації, інакше у 22–23 р.в. очікується повторне зростання *лихослів'я*, яке

стає провідним у негативній симптоматиці, передбачаючи повторний, хоча менш потужний «вибух», який разом з упертістю як неслухняністю відтепер може визначити неприховане асоціальне становлення (перший «вибух» співвідноситься з 15–16 р.в.). Після 23 р.в. можливе незначне зниження без втрати істотного впливу на всю симптоматику.

Як можна узагальнити дослідницькі результати про психологічну природу вікових криз?

Відповідь на це питання частково можна знайти у вступі до цієї книги, однак, незважаючи на це, важливо виокремити такі висновки:

1. У руслі особистісно-орієнтованого підходу до підростаючої особистості розроблено концепцію симптомокомплексів переживань вікових криз, унаслідок чого встановлено, що симптомокомплекси переживань як основна динамічна структурна одиниця вікових криз складаються, утворюються з окремих унікальних симптомів.
2. Обґрунтовано відносні вікові межі та змістові відмінності між віковими ненормативними і нормативними кризами та суміжними з ними стабільними періодами.

І насамкінець: чи можна розробити таку вікову градацію життєвого шляху, яка б наочно демонструвала специфічні особливості вікового кризового розвитку?

Для цього спробуємо використати «седмицю», яка була завжди популярною у вікових класифікаціях, та сезонний природний принцип (весна – зима).

Припустимо, що кожний місяць відповідає семи рокам: тоді отримаємо таке співвідношення: березень (від дня народження до 7 років), квітень (8–15 рр.), травень (16–23 рр.), червень (24–31 рр.), липень (32–39 рр.), серпень (40–47 рр.), вересень (48–55 рр.), жовтень (56–63 рр.), листопад (64–71 рр.), грудень (72–79 рр.), січень (80–87 рр.), лютий (88–...рр.).

Тепер застосуємо встановлений 10-річний віковий цикл «малих» і «великих» криз (за винятком перших семи років життя): від дня народження до 7 років; 7–17 рр., 17–27 рр. тощо, де межі вікових інтервалів, крім першого, зіставляються з «малими кризами». Гіпотетично, після досягнення людиною 75-річного віку кризові цикли будуть зменшуватися (як на початку життя).